

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Sinan BİNGÖL

DEMİR ÇAĞI'NDA MUŞ VE ÇEVRESİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Dr. Öğr. Üyesi. İNAN YÜKSEL

AĞRI-2022

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “DEMİR ÇAĞI’NDA MUŞ VE ÇEVİRASI” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

[Tarih ve İmza]

Sinan BİNGÖL

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
DEMİR ÇAĞI'NDA MUŞ VE ÇEVRESİ

Sinan BİNGÖL

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL

Doç. Dr. Sefa YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit KAVAK

Muş ve çevresi uygun yaşam koşullarından dolayı Paleolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağları'nda itibaren yerleşim görmeye başlamıştır. Özellikle Muş ilinin en yoğun yerleşim gördüğü dönem, Demir Çağı olmuştur. Demir Çağı'nda Muş ve çevresi hem Urartuların hakimiyet alanı olmuş hem de, Urartu ve Asur Devletleri'nin mücadele alanlarından biri haline gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda Urartu ve Asur Devletlerinin bıraktığı mimari eserler ve yazılı belgeler sayesinde hakkında en çok bilgi sahibi olunan dönem olmuştur.

Bu iki büyük devlet başta olmak üzere Medler, Selevkoslar, Romalılar, Partlar ve Akhaimenidler'in bıraktığı eserler. Muş bölgesini arkeolojik alanlar ve yazılı kaynaklar bakımından oldukça zengin bir ilimiz haline getirmiştir. Muş ve çevresinde bulunan; höyük, kale, nekropol ve diğer buluntu alanları şeklinde gruplandırmak mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Demir Çağı, Urartu, Asur,

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
MUŞ AND ITS SURROUNDINGS IN THE IRON AGE

Sinan BİNGÖL

Thesis Manager: Dc. Lecturer İnan YÜKSEL

Jury: Dc. Lecturer İnan YÜKSEL

Assoc. Dr. Sefa YILDIRIM

Dc. Lecturer Abdulhamit KAVAK

Muş and its environment have begun to be possessed since the Paleolithic, Chalcolithic and Bronz Age due to appropriate living conditions. Particularly the period when Muş was most thickly populated was the Press Age. Amid the Press Age, Muş and its environment got to be the domain zone of the Urartians additionally got to be one of the battle zones of the Urartu and Assyrian States. This period has moreover been the period when the foremost data is learned much obliged to the engineering works and composed records cleared out by the Urartu and Assyrian States.

The works cleared out by the Medes, Seleucide, Romans, Parthians and Achaemenids, particularly these two extraordinary states. It has made the Muş locale a really wealthy territory in terms of archeological destinations and composed sources. Located in around Muş; It’ll be conceivable to gather them as hills, castles, necropolis and other discover ranges.

Keywords: Muş, Iron Age, Urartu, Assyrian

ÖNSÖZ

Bu çalışma günümüz Muş ili sınırları göz önünde bulundurularak, bölgenin Paleolitik, Kalkolitik ve Tunç dönemleri hakkında bilgi verilmiş Daha sonra asıl konumuz olan Demir Çağı'nda bölgede hakimiyet kuran devletler ve yerleşim alanları incelenmiştir. Bu alanlarda yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen arkeolojik alanlar hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın oluşum sürecinde Muş'ta daha önce yapılmış olan kazı ve yüzey araştırmaları incelenmiş, Muş ile ilgili yapılmış olan çalışmalardan bilgi toplanmış, Muş, Bulanık ve Van kütüphanelerinde araştırmalar yapıldıktan sonra, Arkeolojik yerleşim alanları gezilerek yerinde bilgi toplanmıştır.

Çalışmam sırasında bana maddi ve manevi destek veren ağabeyim Saim BİNGÖL ve yengem Bahar TEKİN BİNGÖL'e ve bana her konuda yardımcı olan kız kardeşim Sevgi BİNGÖL'e teşekkürlerimi sunarım. Arkeolojik buluntu alanlarını benimle gezme zahmetinde bulunan babam Hikmet BİNGÖL ve arkadaşım Savaş KAYA'ya teşekkürü bir borç bilirim. En önemlisi çalışmama bilgi ve tecrübesiyle önemli katkılarda bulunan, çalışma saatleri dışında bile bana vakit ayıran kıymetli danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	xii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xiii
KURAMSAL ÇERÇEVE.....	1
MATERYAL ve YÖNTEM.....	2
Muş'ta Yapılmış Arkeolojik Araştırmalar	2
1. GİRİŞ	5
1.1. Muş'un Coğrafi Konumu ve Bazı Özellikleri	6
1.2. Muş Adı'nın Tarihi Kökeni	8
1.3. Tarih Öncesi Dönemlerde Muş	10
1.3.1. Paleolitik Çağ ve Mezolitik Çağ: (MÖ 600.000 - 10.000)	12
1.3.2. Neolitik Çağ: (M.Ö. 8.000 – 5.500)	13
1.3.3. Kalkolitik Dönem: (MÖ. 5500-3000).....	13
1.3.4. Tunç Çağları (MÖ. 3000-1200).....	15
1.3.4.1. Tunç Dönemi Buluntu Alanları	18
2. DEMİR ÇAĞI	20
2.1. Asurlular (MÖ 2000-612)	23
2.2. Urartular	24
2.2.1. Urartu Devleti'nin Kuruluşu.....	24
2.2.2. Muş Bölgesinin Urartular Açısından Tarihi Önemi	26
2.2.3. Muş Bölgesinde Urartu ve Asur Mücadelesi.....	29
2.2.4. Urartu'nun Muş Coğrafyası Üzerinden Batı Politikası	30
2.2.5. Urartu Devletinin Yıkılışı ve Bölgeden Çekilmesi	31

2.3. Medler Döneminde Muş (MÖ 728-550).....	32
2.4. Akhaimenidler (Pers) Döneminde Muş (MÖ 550 – MÖ 330).....	34
2.4.1. Akhaimenidler Dönemi Çanak Çömleği	35
2.4.2. Muş'ta Akhaimenid Buluntu Alanları	35
2.5. Demir Çağı'ndan Sonra Muş ve Çevresi.....	36
2.5.1. Selevkoslar Döneminde Muş (MÖ 330-MÖ 64).....	36
2.5.2. Partlar (MÖ 248-MS 228) ve Roma İmparatorluğu (MÖ 753-MS 305) Döneminde Muş Bölgesi	37
2.5.3. Roma Dönemi Mezar Örnekleri	38
2.5.4. Helenistik ve Roma Dönemi Buluntu Alanları	38
3. DEMİR ÇAĞI'NDA ARKEOLOJİK ALANLAR.....	39
3.1. Höyükler.....	40
3.1.1. Abo (Gele Abo)	40
3.1.2. Adaksu	40
3.1.3. Adalar 2	41
3.1.4. Aktuzla	41
3.1.5. Alikirbun 1/Girmakara	41
3.1.6. Ayranlı/Şeyhpirim 1	42
3.1.7. Bahçe	42
3.1.8. Balotu (Teygut)	43
3.1.9. Çaygeldi (Birektaş Tepe).....	43
3.1.10. Çayırdere (Hacı Lezgin Tepesi)	43
3.1.11. Değirmentepe	44
3.1.12. Dolabaş	44
3.1.13. Dom (Körpeağaç)	44
3.1.14. Durugöze 1 (Tifnik 1).....	45
3.1.15. Erentepe (Liz).....	45
3.1.16. Esenlik Höyük	46
3.1.17. Gaybeyan (Hirtadom)	47
3.1.18. Girçay (Gerçayırı)	47

3.1.19. Girheliz (Miğrakom)	48
3.1.20. Göktepe.....	48
3.1.21. Göztepe	48
3.1.22. Güleç (Kömik).....	49
3.1.23. Gümüşpınar	49
3.1.24. Güzelbaba (Bezirhane)	50
3.1.25. Harabe Tepe.....	50
3.1.26. Hunan 2 (Suboyu 2).....	51
3.1.27. İncesu.....	51
3.1.28. İyi Komşu (Dorak)	52
3.1.29. Kalemettepesi	52
3.1.30. Karaağıl 1	52
3.1.31. Karaağıl 2	53
3.1.32. Karacaören.....	53
3.1.33. Kirtakom (Tabanlı).....	53
3.1.34. Konakkuran	54
3.1.35. Kömüs (Bozbulut)	54
3.1.36. Lica Tepe	55
3.1.37. Misko Tepe (Piklis)	55
3.1.38. Mollakent.....	56
3.1.39. Muratgören (Kanireş)	56
3.1.40. Nurettin.....	56
3.1.41. Olurdere	57
3.1.42. Sarıpınar	57
3.1.43. Şeyhyakup (Gülünova).....	57
3.1.44. Tepeköy	58
3.1.45. Tirit (Alazlı)	59
3.1.46. Tosbağtepe.....	59
3.1.47. Uyanık	60

3.1.48. Üçdere (Oğank)	60
3.1.49. Üçtepe	60
3.1.50. Yağcılar (Evrar)	61
3.1.51. Yaygın (Tela Deri)	61
3.1.52. Yeroluk (Palas)	62
3.1.53. Yürekli (Yekmal)	62
3.2. Kaleler	63
3.2.1. Akkent Kale/Kulesi	63
3.2.2. Bostankaya Kalesi	63
3.2.3. Çayırkale	65
3.2.4. Doğdab Kalesi	65
3.2.5. Günyurdu Kalesi	66
3.2.6. Harabetepe Kalesi	66
3.2.7. Hazinetepe Kalesi	67
3.2.8. Kaletepe	67
3.2.9. Karaağıl 1/Karaağıl 2	67
3.2.10. Karahasan Kalesi	68
3.2.11. Karakale Kalesi	68
3.2.12. Kayalıdere Kalesi	68
3.2.13. Kepenek Kalesi	69
3.2.14. Kılıççı Kalesi	70
3.2.15. Malazgirt Kalesi	70
3.2.16. Marnuk Kalesi	71
3.2.17. Mescitli (Kız) Kalesi	72
3.2.18. Milbar Kalesi	72
3.2.19. Neynik Kalesi	72
3.2.20. Pülür Kalesi	73
3.2.21. Şahmiran Kalesi	73
3.2.22. Tıkızlı Kalesi	74

3.2.23. Tohmanik Kalesi	75
3.2.24. Türbe Ziro Kalesi ve Nekropolü.....	75
3.2.25. Yeniköy Kalesi	76
3.2.26. Yeşilpınar Kalesi	76
3.2.27. Yılan Kalesi	77
3.3. Nekropol Alanları.....	77
3.3.1. Abo Höyük ve Nekropolü	77
3.3.2. Adaksu Örme Oda Mezarları.....	78
3.3.3. Altıntepe Mevki Mezarları	78
3.3.4. Alyar Örme Mezarları	78
3.3.5. Aşağı Marnuk (Takçe Tepe) Nekropolü.....	79
3.3.6. Belliahır Mevki Yerleşme ve Mezarları	80
3.3.7. Civikan Yerleşimi ve Nekropolü.....	80
3.3.8. Çaygeldi Nekropolleri	81
3.3.9. Dereboğaz Kalesi ve Nekropolü.....	81
3.3.10. Doğantaş Kaya Mezarı	82
3.3.11. Elmakaya Mezarlığı.....	82
3.3.12. Göztepe Oda Mezarı.....	82
3.3.13. Gurgura Mevkii Mezarları.....	83
3.3.14. Karaköy Mezarları.....	83
3.3.15. Kayalidere Kaya Mezarı.....	84
3.3.16. Lica Tepe Nekropolü.....	85
3.3.17. Mağaratepe Aşağı ve Yukarı Nekropolleri.....	85
3.3.18. Mollakent Nekropolü.....	86
3.3.19. Sarıpınar Örme Oda Mezarları	87
3.3.20. Seki Yerleşmesi ve Mezarları.....	87
3.3. 21. Yeniköy Kaya Mezarı.....	88
3.4. Diğer Buluntu Alanları	89
3.4.1. Adalak Yazıtı.....	89

3.4.2. Akkent Barajı.....	89
3.4.3. Alazlı/Tirnet Stelleri.....	90
3.4.4. Bostankaya Yazıtı.....	92
3.4.5. Garsa Su Bendi	92
3.4.6. Gravertepesi.....	93
3.4.7. Gre Mezrası	93
3.4.8. Harabeşehir Yerleşimi	93
3.4.9. Hotanlı Yazıtı	94
3.4.10. Kaletepe	94
3.4.11. Kaşıkçı Yaylası.....	94
3.4.12. Koçaklar Yazıtı.....	95
3.4.13. Muş Yazıtı	96
3.4.14. Şekerbülak Taş Ocağı.....	96
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA	100
EKLER.....	107
ÖZGEÇMİŞ.....	129

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

a.y.	: Aynı Yazar
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
cm	: santimetre
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÇ	: Demir Çağı
E.T.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editör
EDÇ	: Erken Demir Çağı
ETÇ	: Erken Tunç Çağı
Is	: Issu
Km	: Kilometre
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
m.	: metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Millattan Sonra
ODÇ	: Orta Demir Çağı
OTÇ	: Orta Tunç Çağı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
Tay Project	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
t.y	: Yayın Tarihi Olmayan Çalışma
Üniv	: Üniversite
v.d	: Ve Diğerleri
vol	: Volume

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Muş İl Haritası	107
Şekil 2: Muş Merkezli Tahmini Urartu Batı Yolu	107
Şekil 3: Urartu Siyasi Haritası.....	108
Şekil 4: Asur Siyasi Haritası	108
Şekil 5: Ayrılanlı/Şeyhpirim Höyük	109
Şekil 6: Değirmentepe Höyük.....	109
Şekil 7: Durugöze/Tifnik Höyük.....	110
Şekil 8: Elmakaya Höyük.....	110
Şekil 9: Eretepe/Liz Höyük.....	111
Şekil 10: Esenlik Höyük	111
Şekil 11: Gümüşpınar Höyük.....	112
Şekil 12: İncesu Höyük	112
Şekil 13: Kalamettepe Höyük	113
Şekil 14: Kazantepe Höyük.....	113
Şekil 15: Olurdere/Kopo Höyük	114
Şekil 16: Tosbağtepe Höyük	114
Şekil 17: Üçdere/Oğank Höyük	115
Şekil 18: Üçtepe Höyük	115
Şekil 19: Şeyhyakup Höyük.....	116
Şekil 20: Akkent Kalesi	116
Şekil 21: Karağıl 1 ve Karağıl 2 Kaleleri.....	117
Şekil 22: Karaköy Kalesi ve Nekropol Alanı.....	117
Şekil 23: Kayalıdere Kalesi.....	118
Şekil 24: Marnuk Kalesi.....	118
Şekil 25: Mescitli (Kız) Kalesi.....	119
Şekil 26: Neynik Kalesi	119

Şekil 27: Şahmıran Kalesi.....	120
Şekil 28: Tohmanik Kalesi.....	120
Şekil 29: Türbe Ziro Kalesi ve Nekropol Alanı	121
Şekil 30: Elmakaya Nekropol Alanı	121
Şekil 31: Mollakent, Roma Dönemine ait bir mezar.....	122
Şekil 32: Kayalıdere Mezar Odası Kapısı	122
Şekil 33: Urartu, Yonca Ağızlı Testiler/Muş Müzesi	123
Şekil 34: Demir Çağ Çömlekleri/Muş Müzesi.....	123
Şekil 35: Ezgi Taşları/Muş Müzesi	124
Şekil 36: Demir Çağ Çömleği/Muş Müzesi	124
Şekil 37: Demir Çağ Kadın Heykelleri/Muş Müzesi	125
Şekil 38: Urartu Saray Seramikleri/Muş Müzesi	125
Şekil 39: Kepçe ve İğne Çeşitleri/Muş Müzesi.....	126
Şekil 40: Urartu Bilezikleri/Muş Müzesi	126
Şekil 41: Demir Çağ Çanak Seramikler/Muş Müzesi.....	127
Şekil 42: Amulet ve Orak Çeşitleri/Muş Müzesi	127
Şekil 43: Kama, Ok Uçları ve Hançer Namlusu/Muş Müzesi	128

KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu çalışmada Muş ve çevresinde Demir Çağı'na ait dönemin önemli merkezleri hakkında bilgi verilmektedir. Muş ve çevresinde dönemin önemli merkezleri açıklanmaya çalışılırken, arkeolojik araştırmalar ve yazılı belgelerden elde edilen bulgular ön planda tutulmuştur. Yüzey buluntuları ışığında Muş ve çevresinde Demir Çağı merkezlerinin dağılımı, yerleşim alanları ve coğrafyayı kullanma şekilleri hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır. Aynı zamanda Muş ve çevresinin Demir Çağı'nda kültürel açıdan önemi ve bölgeye olan etkisi değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Muş bölgesinin Demir Çağı'nı ayrıntılarıyla incelemek ve araştırmacıların kullanımına takdim etmek amaçlanmıştır.

Tez çalışması “Kuramsal Çerçeve”, “Materyal Yöntem” ve “Giriş” dışında iki ana bölüm ve “Sonuç” bölümünden oluşmaktadır;

Kuramsal Çerçeve ve Materyal Yöntem bölümlerinde çalışmanın amacı, yöntemi ve bölgede daha önce yapılmış olan çalışmalar, başka bir deyişle çalışmaya kaynak teşkil eden arkeolojik veriler tanıtılmıştır. Giriş bölümünde ise Muş'un Coğrafi yapısı, Muş adının tarihi kökeni ve Demir Çağı'na kadar olan bölge tarihi açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde asıl çalışma alanı olan Demir Çağı hakkında bilgiler verilmeye çalışılmış, özellikle Urartuların Muş bölgesine hâkim olmaları ve batıya yayılmalarında Muş bölgesinin öneminden bahsedilmiştir. Urartu Devleti tarih sahnesinden çekildikten sonra sırasıyla Muş bölgesinde hâkimiyet kuran Medler, Akhaimenidler, Selevkoslar, Partlar ve Roma İmparatorluğu hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde bölgedeki Demir Çağ bakiyesi olan höyükler, kaleler ve nekropoller diğer buluntu alanları şeklinde gruplandırılarak alfabetik sıraya göre detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde çalışma esnasında elde edilen bulgular ve bu bulgulardan yola çıkarak hazırlanan bölümler ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

MATERYAL ve YÖNTEM

Bu tez çalışmasının hazırlık sürecinde, Arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuç raporları, TAY Project ¹ verileri, Muş müzesinde sergilenen buluntular, Van ve Muş illerindeki halk kütüphanelerinde yapılan araştırmalarda elde edilen kaynaklar ve bunların yanı sıra pek çok bilimsel kitap ve makale kullanılmıştır. Tüm bu kaynaklardan elde edilen bilgiler karşılaştırılarak, bugünkü Muş ili ve çevresinin Demir Çağ'ı kronolojik bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Muş'ta Yapılmış Arkeolojik Araştırmalar

Muş ilinin hem verimli topraklara sahip olması hem de Eski Çağ şartları göz önüne alındığında yerleşime ve savunmaya uygun elverişli bir ova kenarında bulunması eski çağlardan itibaren yerleşim yeri olarak tercih edildiği görülmektedir.

Muş ilinde yapılan ilk arkeolojik araştırmalar, Kılıç KÖKTEN Tarafından 1945 yılında yapılan yüzey araştırmalarıdır. Kılıç Kökten gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında; Ziyaret, Dom, Tirmit, Alikirpo, Mikrakom, Orginos, Sapne, Piklis, Şeyh Yusuf, Tifnik, Agun, Hunan ve Liz höyüklerini tespit etmiştir. Liz höyükte Paleolitik döneme ait “musterye²” kazıyıcı bir alet bulmuştur. Bulunan alet ilk Paleolitik buluntu olması açısından oldukça önemlidir. Araştırdıkları höyükler

¹ Detaylı bilgi için bk.

http://tayproject.org/TAYmaster.fm?sort=buluntu_yeri_t&max=20&header=header_t&footer=footer_t&error=veritabanihata.html&html=html_t&Veritabani=Arkeo&TayWeb=TAYDB&il_no=49

TayProject (Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi) ; Tay Projesi, 1998 yılından beri Anadolu ve Trakya'daki kültürel varlıkların ortaya çıkarılması ve dünyanın dört bir yanından bu yerleşmelerin bilgilerine rahatlıkla ulaşılabilmesi amacıyla İngilizce ve Türkçe yayın yapan kültürel yerleşme envanteridir. Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç ve Demir Çağı'nı kapsayan yerleşmelerle ilgili bilgilere Tay Projesi internet sayfası üzerinden ulaşılabilir. Kazı yapılmamış olan höyüklerle ilgili bilgilerin bir kısmı Tay Projesi veri tabanından faydalanılarak hazırlanmıştır.

² Neandertal avcı grupları tarafından, Orta Paleolitik dönemde kullanılan arkeolojik endüstri ürünlerine verilen addır. Adını Fransa'daki Le Moustei buluntu merkezinden almaktadır. Kullanım alanları Avrupa, Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve Asya'dır. Anadolu'da en iyi örnekleri, Antalya Karain Mağarasında bulunmuştur. Kökenini Aşölyen alet teknolojisine dayanmaktadır.

içerisinde Liz ve Alikirpo höyüklerinin ilerleyen dönemde araştırma yapılması gereken iki önemli höyük olarak belirtmiştir (Kökten, 1947: 463-644).

Bölgedeki ikinci araştırmalar Charles Allen Burney tarafından 1956 yılında yapılmıştır. 1956 yılında Doğu Anadolu'ya gelen C.A Burney, Van ve Muş bölgesindeki höyük ve yerleşim merkezlerini tespit etmiştir(Rothman ve Kozbe, 1997: 105). Varto ilçesinde 1965-1966 yılları arasında Kayalidere yerleşiminde kazı çalışmaları başlatmış, bölgenin ve özellikle Urartuların tarihine ışık tutacak bulgular elde etmiştir. Kayalidere'de yapılan araştırmalarda Urartu yaşantısına, mimarisine ve oda mezarlarına ait önemli bilgilere ulaşılmıştır (Burney,1966: 55-111).

1991-1993 yıllarında Mitchell S. Rothman Alparslan I Barajı Gölü alanında kalacak olan höyükleri tespit etmek için araştırma yapmıştır. Araştırmalar sonucunda 34 höyük incelenmiş ve 30 höyükte buluntular elde etmiştir. Yoğunluk İlk Tunç Çağı, Urartu, Roma/Bizans ve Selçuklular dönemi olmak üzere, MÖ 6. binyıl Halaf döneminden İslami döneme kadar yerleşmeler tespit etmiştir. Rothman bölgenin höyükler bakımından zengin olduğunu ancak birçok höyüğün aşırı derecede tahribata uğradığını söylemiştir (Rothman, 1991: 279-295).

Rothman 1997 yılında Gülriz KOZBE ile beraber yüzey araştırma bulgularını inceleyerek bölgedeki önemli arkeolojik bulgular ve Erken Tunç Çağı çanak çömlekleri hakkında bilgi vermiştir (Rotman ve Kozbe,1997: 105-126).

Aynur ÖZFIRAT, doksanlı yılların sonunda bölgede Tunç ve Demir Çağlar'ına ait araştırmalarda bulunmuştur. Yapılan bu kapsamlı araştırmalar sayesinde bölgede yeni buluntular elde edilmiş, elde edilen buluntular ile birçok yeni bilgiye ulaşılmıştır (Özfirat, 1998, 1999, 2000).

1997 yılı araştırmalarında Orta Tunç Çağı'ndan Urartular dönemine kadar birçok buluntu elde etmiştir. Elmakaya buluntu ve nekropollerıyla dikkat çeken bir yerleşim alanı olmuştur (Özfirat, 1999: 1-23).

1998 çalışmalarında; Gümüşpınar (Pulur) Höyüğü, Çaygeldi Nekropolu ve Höyüğü ile Haydar Kalesi bulunan yeni yerleşim merkezleri olmuştur. Yapılan

Çalışmalarda Orta Tunç ve Erken/Orta Demir ağı çanak ömleği bulunmuştur (Özfırat, 2000: 193-210).

1999 yılında yapılan araştırmalar Orta Tunç, Son Tunç ve Demir ağı'nın belgelenmesi için yapılan çalışmalardır. Orta ve Son Tunç ağı'na ait istenilen buluntular ele geçmemiş olsa da, Demir ağına ait yerleşim yerlerinde birçok malzeme bulunmuştur (Özfırat, 2001: 123-140).

Bölgede yapılan en kapsamlı alışmalar Hanifi Biber başkanlığında gerçekleştirilen 2009-2014 yılları arasında yapılan yüzey araştırmalarıdır. Hanifi Biber'in asıl amacı Demir ağı'nı araştırmak olsada Kalkolitik, Tunç ve Roma dönemine ait buluntularda ele geçirmiştir. Hanifi BİBER 2009-2014 yılları arasında Muş ve ilçelerinde gerçekleştirdiği çalışmalarında 100'ün üstünde höyük keşfederek, arkeoloji dünyasına kazandırılmıştır. (Biber ve avuşoğlu, 2010; Biber, avuşoğlu, ve Erdoğan, 2011; Biber, 2015).

Bölgede yapılan son araştırma ise Muş Alparslan II Barajının yapımından dolayı bir bölümü sular altında kalacak olan Kayalıdere Kalesi, 2018 ve 2019 kurtarma kazısıdır (Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020).

1. GİRİŞ

Anadolu tarih boyunca birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Anadolu'nun kültürünü yerli halklar veya daha sonra gelip Anadolu'ya yerleşip yerli halklarla kaynaşan göçmen halklar oluşturmaktadır.

Demir Çağ'ı ile beraber Anadolu yaşam tarzında büyük değişiklikler olmuştur. Demir'in kesici aletler ve silah yapımı başta olmak üzere uygarlıkların, gündelik yaşamlarının birçok alanında demiri yoğun bir şekilde kullanmaları Demir Çağ'ı'nı başlatmıştır. Demir Çağ'ının başlamasıyla beraber bölgede dengeler değişmiştir. Demirin insan hayatına girmesi ve değişen yaşam tarzlarından dolayı Anadolu halkları örgütlü ve yerleşik yaşam tarzlarında değişimler olmuştur. Değişen yaşam şartlarından dolayı dönemin halkları verimli tarım alanları ve su kaynaklarına yakın, yüksek, etrafı kale duvarlarıyla çevrili alanları tercih etmişlerdir. Bu değişimlerin sonucunda Anadolu'da Urartu gibi büyük toplumsal örgütlenmeler ortaya çıkmıştır.

Muş ilinin coğrafi yapısı göz önünde bulundurulduğunda tarih boyunca insanlığın yerleşim alanı olmasının birçok sebebinin olduğu görmektedir özellikle coğrafi yapısının insan yaşamına uygun olması Muş'un tarih boyunca insanların sürekli yaşadığı önemli bir yerleşim merkezi haline getirmiştir. Aynı zamanda Kafkasya, İç Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon bölgede yer alması coğrafi konum açısından büyük bir önem teşkil etmektedir. Orta Demir Çağ'ında bölgenin önemli devletlerinden biri olan Urartuların batı politikası için kullanılan önemli güzergahlardan biri olması Muş'un tarihi dönem içerisindeki önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Özellikle Orta Demir Çağ'ında Muş ilinin yoğun bir şekilde yerleşim yeri olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tarihi açıdan büyük önem taşıyan Muş ilinde birçok arkeolojik yerleşim alanı bulunmaktadır. Birçok arkeolojik alana sahip olmasına rağmen maalesef Muş'ta Kayalıdere Kalesi ve Tepe Köyü Höyüğü dışında herhangi bir kazı çalışması yapılmamıştır. Yapılan araştırmalar yüzey araştırmalarıyla sınırlı kalmıştır. Bundan dolayı Demir Çağ'ına ait bilgiler oldukça yetersizdir. Muş'un sınırları içerisinde

Demir Çağı'na ait buluntular üzerine oldukça az araştırma yapılmıştır. Bunun en önemli sebebi ülkemizde Arkeoloji ve Eski Çağ bilimlerine yeterince önem verilmemesidir. Muş'ta yapılan arkeolojik araştırmalara bakıldığında, ilk kapsamlı araştırmaların yabancı Arkeologlar tarafından yapıldığı görülmektedir.

Muş ilinde yapılan araştırmalarda Demir Çağı'na ait birçok buluntu elde edilmiştir. Elde edilen buluntulardan Muş'un bu dönemde yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Yüzey araştırmaları sonucu elimize geçen kaynaklardan, yerleşim alanlarının genel olarak ova ve düzlük alanlarda, su kaynaklarına yakın bölgeye hakim bir noktada birbirlerine yakın kurulduğu görülmektedir

Çalışmamızda 150'ye yakın arkeolojik alan incelenmiş, verdiği bulgular açısından önemli bulunan arkeolojik alanlar detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Muş ilindeki Demir Çağ merkezleri hakkında bilgi verirken; 1965, 1991, 1997, 1998, 1999, 2009, 2010, 2011, 2012-2014, 2018-2019 yılındaki yüzey araştırmaları ve Türkiye Arkeoloji Araştırmaları sonucu elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Muş ilinde yapılan araştırmalar sonucu Demir Çağı'na ait buluntulardan faydalanarak bilgi verilmeye çalışılmıştır.

1.1. Muş'un Coğrafi Konumu ve Bazı Özellikleri

Muş ilinin matematiksel coğrafi konumu; 41' 06' ve 4' 47' doğu boylamları ile 39' 29' ve 38' 29' kuzey enlemleri arasında olup, Doğu Anadolu bölgesi'nin “ Yukarı Murat- Van Bölümü” orta bölgesinde yer almaktadır. Muş ili yüzölçümü olarak Türkiye topraklarının % 1.1'lik bölümünü kapsamaktadır (Sayılan, 2007: 1; Kıranşan ve Şengün, 2016: 481).

Muş topraklarının % 35'ni dağlar, %27'sini ovalar, %38'i ise alçak ve yüksek platolardan oluşmaktadır. Aynı zamanda toprakların % 97,5'i tarım için uygun topraklardır (Durmuş ve Dölek 2019: 258; Kulağuz, 1997: 6).

Muş ili, Varto, Bulanık, Malazgirt, Hasköy ve Korkut ilçelerinden meydana gelmektedir. 8116 km'lik alanı kaplayan Muş ili güneyden Batman'ın Sasan ve Bitlis'in Mutki, güneybatıdan Diyarbakır'ın Kulp, batıdan Bingöl'ün Karlıova ve

Solhan, kuzeyden Erzurum'un Karayazı, Hınıs, Tekman, Karaçoban, kuzeydoğudan, Ağrı'nın Patnos ve Tutak, doğudan ise Bitlis'in Güroymak, Ahlat ve Adilcevaz ilçelerine komşudur (Sayılan, 2007: 1; Sönmez, 2010: 45).

Muş ili, tektonik depremler bakımından Doğu Anadolu'nun en riskli alanlarından biridir. İlin neredeyse tamamı 1. dereceden deprem kuşağı içinde bulunmaktadır. Anadolu ve Arabistan levhalarının göbeğinde olması ve fayların hala aktif durumda olması bölgede büyük depremlerin olmasına neden olmuştur. 1966 yılında 6.9 şiddetinde meydana gelen 2113 kişinin ölümüyle sonuçlanan Varto depremi en yakın örneğidir (Sayılan, 2007: 3).

Muş ilini kuşatan dağlar Güney Torosların uzantısı olmakla beraber, Alp Himalaya bükülmesi sonucu oluşan genç dağlardan oluşmaktadır. İlin kuzey sınırını Akdoğan dağları oluşturur . Eski bir toprak kütlesi olan Bitlis Dağları Muş il sınırı ve Muş Ovası'nın güney hududunu oluşturmaktadır. Muş Ovası'nın kuzey ve kuzeybatı bölümünü Şerafettin Dağları kuşatırken, ovanın doğu kısmını ise Elçiler (Otluk) dağları kapsamaktadır. Şerafettin ve Elçiler dağları akarsular tarafından aşındırılarak platolar oluşturmuştur. Muş ili sınırları içerisindeki olup ismini saymadığımız diğer dağlar ise, Otluk, Bingöl, Yakup Ağa ve Bilican dağlarıdır (Kulağuz, 1997: 6; Sönmez, 2005: 5; Sayılan, 2007 3-5; 2010: 8).

Muş ili Fırat Havzası içinde bulunmaktadır. İl toprakları içerisinde olan ve il topraklarının su ihtiyacını karşılayan iki akarsu; Murat ve Karasu ırmaklarıdır (Sayılan, 2007: 8-9).

Muş il sınırına kuzeydoğudan giren Murat Nehri. Kuzey güney istikametinde devam ederek küçük birkaç dere ile beraber Karakaya Deresi ile birleştikten sonra Malazgirt ilçesine yakın bir yerde batıya dönerek doğu-batı istikametinde yol almaya devam eder. Daha sonra Kocası Çayı, Hasanova Suyu ve Karasu ile birleşerek Genç boğazına ulaşır.

Güroymaktan doğan Karasu ırmağı Muş iline güneyden giriş yapar ve daha sonra Murat Irmağı ile birleşir. Karasu'yu besleyen başlıca su kaynakları; Abulbahar, Kelereş, Çar ve Karni Dereleridir (Sönmez, 2010: 38-39).

Murat Irmağı ve Karasu dışında ildeki önemli su kaynaklarından biride göllerdir. İldeki başlıca göller, Haçlı (Bulanık), Büyük ve Küçük Akdoğan (Hamurpet) ve Kaz (Gaz) göllerinden oluşmaktadır. Bu göllerin en büyüğü Haçlı (Bulanık) gölüdür (Sayılan, 2007: 9).

Muş ilinin büyük bir bölümünü platolar kaplamaktadır. Platolar ilin %37.9'unu oluşturur. Platolar dağların dorukları ile Murat vadisinin alt bölümlerinde dizilmişlerdir. Platolar genel olarak volkanik hareketlerin çok fazla olduğu alanlardadır. Platolar yaylak alanlar olarak önemli bir yere sahiptir. Platolar yaz aylarında yayla olarak kullanılmaktadır. Yaylak alanlarına yakın köyler kışlık ot ihtiyacını yine bu yaylalardan karşılamaktadır (Sayılan, 2007: 5-6).

İlin en büyük ovası aynı zamanda Türkiye'nde en büyük ovaları arasında sayılan Muş ovasıdır. Muş ilindeki diğer ovalar; Bulanık ovası, Malazgirt ovası, Erentepe (Liz) ve Varto (Gümgüm) ovasıdır. Yöre halkı sebze ve tahıl ihtiyacı başta olmak üzere bir çok ihtiyacını bölgelerindeki ovalardan karşılamaktadır (Sayılan, 2007: 6).

Bölgede yetiştirilen başlıca tahıl ürünleri şunlardır; buğday, arpa, mısır, nohut, fasulye ve mercimektir. İlde yetiştirilen sanayi bitkileri ise şekerpancarı, ayçiçeği, patates ve tütündür. İlde 1982 yılında Muş Şeker Fabrikası'nın kurulmasıyla bölgede şekerpancarı üretiminde büyük bir artış olmuştur (Sayılan, 2007: 13).

Muş ilinde en büyük geçim kaynağı hayvancılıktır. İldeki hayvan yetiştiriciliği genel olarak mera hayvancılığı şeklinde gerçekleşmektedir. Köylülerin ortak kullanım alanları olan meraların, aşırı otlatmadan dolayı verimi düşüktür. Büyük ve küçükbaşlarda genel olarak yerli ırk yetiştiriciliği yaygındır. En çok yetiştirilen hayvan türleri keçi ve koyundur (Sayılan, 2007: 14).

1.2. Muş Adı'nın Tarihi Kökeni

Muş şehrinin ilk defa ne zaman kurulduğu ve şehrin kimler tarafından kurulduğu bilinmediği için Muş şehrinin adının ve ne zaman kurulduğuna dair kaynaklar farklı bilgiler aktarmaktadırlar. Ancak topraklarının verimli olması ve

şehrin coğrafi konumu bakımından stratejik bir noktada bulunması, Muş'un Eski Çağlar'dan itibaren yerleşim gördüğü düşünülmektedir. Eski Çağlar'da Muş Ovası ve çevresi için Tarunitis adının kullanılması, Muş'un eskiçağlardan itibaren yerleşim gördüğünün en iyi kanıtıdır. (Sayılan, 2007: 115-116).

Muş adının farklı dillerdeki sözcük anlamlarına baktığımızda Arapça'da Muşa'sa "şefaf, ince ve yuvarlak", Farsça'da ise, "Fare, sıçan, nehirlerde yolcu taşıyan küçük vapur, veya amiralin emrinde keşif hizmeti gören ve emirlerini götüren küçük gemi", İbranice ve Süryanice, "sulak, otlak, sulak memleket", anlamına gelir. Muş'un coğrafi yapısı düşünüldüğünde, Muş adının İbranice veya Süryanice olma olasılığı da yüksektir (Sayılan, 2007: 117; Aykan, 2015: 20-21).

İslamiyet öncesi kaynaklarda, Muş ovası ve çevresi Taraunitis, Taraun ve Daron olarak adlandırıldığı görülmektedir. Ortaçağ'da Taran ismi ile anılırken, İslami dönemde ise Tarün ismi hem şehri hem de bölgeyi kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Şehrin günümüzde kullanılan ismine dair kesin bir şey söyleyemiyoruz. Rivayetlere göre Muş adının kökeni suların bolluğu anlamına gelen "muşa" kelimesine karşılık gelmektedir. Başka bir rivayete göre ise şehri kuran kişinin adını Muşet olduğu için, şehri kuran şahsın isminden gelmektedir (Tuncel, 2006: 368-369).

Seyahatnamede Evliya Çelebi "Muş" adının "fare" anlamına geldiğini belirtmektedir. Seyahatnamede geçen efsaneye göre. Canab-ı Hak Nemrut kavmine Muş adında, kedi büyüklüğünde fareler musallat etmiş ve fareler bütün Nemrut şehirlerini yıkıp, insanlarını öldürdükten sonra çıktıkları mağaraya geri dönmüştür. Bu yüzden şehre Muş denilmektedir. Evliya Çelebi Muş'un çıktığı mağaranın günümüzde halen görünmekte olduğunu söylemektedir. Ama Allah'ın işi, İskender'in Filkos adındaki hekiminin yaptığı tılsım sayesinde bütün fareler yok olmuştur (Seyahatname, c. II-IV, 1986: 178-179).

Ermeni hikâyelerinde ise Muş şehrinin Muşetadlı biri tarafından kurulduğu bildirilmektedir. MS 4. yüzyılda yaşamını sürdürmüş olan Muşet, Aslen Ermeni olmayan Mamikan ailesinin atası olarak kabul edilmektedir. Lazdiverdli Aristages; *"Muşet ailesi Khot'dan Daron'a (Taron) göç etti. Koruyucumuz onu Daron'a*

yerleştirdi. Muřet'e Daron'u hediye etti. Muřet ilk olarak Hz. İsa'ya birer (Manastır) yaptırdı. Bu evi Vartapetler'e (Rahipler) verdi.” şeklinde bir olaydan bahsetmektedir. Olay muhtemelen MS 451'den sonradır. Muř Surp Garabet kilisesi, Muřet'in inřa ettiği kilisenin devamı olduğu dūřünölmektedir (Sayılan, 2007: 116).

şerefname'deki bilgiye göre ise, şehir kalesinin bulunduğu yer dumanlı olduğu için, buraya Ermenice “duman” anlamına gelen “Muř” adı verilmiştir. Yine şerefname'de geğen bir hikāyeye göre; Ahlat hūkümdarı Yustinyus'un kızı Taron, Bitlis Hūkümdarının oęlu Boęoz ile evlendirilmek isteniyor. Ancak kız Muř ve Sason Hūkümdarı olan Senaser'in oęlu Muř'la gizlice kağarak Müslümanlara sığınır ve Müslüman olmayı kabul edip Müslüman geleneklerine göre evlenirler. Bu iki gencin yardımıyla Ahlat, Bitlis ve Muř Müslümanlar tarafından rahatlıkla fethedilir (şerefname, 2019: 376-377-389)

şehrin kuruluşu ile ilgili başka hikāyeler de bulunmaktadır. Bir rivayete göre; Asurlulardan kağarak Muş yöresine gelen İbrani kabilelerinden biri tarafından Muş şehri kurulmuştur.

Diğer bir görüş, M.Ö. II. Yy da Orta Anadolu'da bulunan Hitit devletine son verdikten sonra doğuya doğru büyüyen Muşkilerin bir kolu Muş bölgesine gelerek şehrinin temellerini attıkları söylenir (Sayılan, 2007: 117).

Son olarak kaynaklarda geçen başka bir görüşe göre, Muş'un Hz. Nuh'un çocuklarından Yafes'in torunlarından biri olan Muşoğulları tarafından kurulduğu için şehre Muş ismi verilmiştir (Aykan, 2015: 20-21).

1.3. Tarih Öncesi Dönemlerde Muş

Doğu Anadolu Bölgesi, Güneyde Mezopotamya, Doğuda İran Kuzeydoğuda Kafkasya ve Batıda Orta Anadolu bozkırları ile çevrelenmiştir. Bundan dolayı Doğu Anadolu yüksek yaylaları Eski Çağlar'dan beri uygarlıkların uğrak yeri olmuş ve biręok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarının en eski çağlardan beri yoğun bir yerleşim gördüğü günümüz itibarı ile bilinen bir gerçektir. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylaları insanların ihtiyacını karşılayacak uygun özelliklere sahip olmuştur. Su kaynaklarının fazlalığı, zengin av hayvanlarının

ihtiyacı karşılayacak kadar çok olması, çayır ve ormanlık alanlarının çok olması, insanların bu bölgeyi seçmesindeki en önemli faktörlerdendir. Bu dönemde tamamen doğadan beslenen avcı ve toplayıcı toplumlara elverişli bir yaşam alanı sağlamıştır (Erzen, 1992: 7-8; Arslantaş, 2014: 320-325).

Türkiye’de Van - Muş bölgesi çevresel, kültürel ve tarihsel açıdan önemli bir coğrafyadır. Toros Dağlarının bir parçası olan bu yüksek ve ulaşılması zor alanlarda tarım yaparak yaşamlarını sürdüren toplumlar olmuştur. Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağlar’nda itibaren birçok imparatorluk ve kültüre ev sahipliği yapmıştır (Kökten, 1947: 464; ; Rothman, 2004: 125; Rothman ve Kozbe, 1997: 110; Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 304-305).

Muş ve Van bölgesi 3. binyılda Erken Transkafkasya içerisinde gelişim gösterirken, MÖ 2. binyılda Hitit ve Mitanni gibi büyük bölgesel kültürlerden etkilenmiştir. MÖ binyılda ise Akhamenid (Pers), Helenistik (Selevkoslar), Partlar ve Roma’nın hakimiyet sürdürdüğü bir bölge olmuştur. Bölge halkının temel görüş ve kültürünün, birçok farklı toplumun bölge ile etkileşiminden doğduğu anlaşılmaktadır. Bu etkileşim bazen ticaret ile bazen de büyük imparatorlukların bölgeyi sömürmeye çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Rothman 2004: 121-122).

Muş ili konumu itibariyle Orta Doğu, Orta Anadolu, Batı İran, Transkafkasya ve Mezopotamya gibi kültürlerin kesişim noktasında olduğundan büyük bir öneme sahiptir. Yukarıda adı sayılan bütün kültürlerden etkilenme şansı bulmuştur. Bu kültürel etkileşimleri zenginleştiren faktörün yanı sıra, insanlar için coğrafi açıdan da oldukça önemlidir. Şöyle ki; dağlardan ulaşımın sınırlı olması dolayısıyla genel olarak düzlük, ova ve nehir yataklarının tercih edilmesi, dolayısıyla Murat Nehri’nin bu coğrafyada bulunması bölgenin önemini arttıran unsurlardandır. İl hudutları içerisinde bulunan Murat Nehri, Bulanık ve Malazgirt geçidi sayesinde, Muş Ovasını rahat bir şekilde kuzeye. Transkafkasya Bölgesine bağlarken, Muş ovasından Murat nehrini takip edip, batıya doğru gidildiğinde Malatya ve Fırat nehrine ulaşmaktadır. Aynı zamanda Bitlis geçidini kullanarak doğuya ya da güneye ulaşmak imkân dâhilinde olmuştur (Kozbe, 1995: 35; Rothman ve Kozbe, 1997: 105).

Bölge; gümüş, kurşun ve bakır gibi malların ticaretinin yapıldığı yolların merkezinde bulunmaktadır. Kalkolitik Çağ'ın başlarında bu ticaret batıya Fırat'a, daha sonra güneye Dicle Havzasına kadar ulaşmıştır (Rothman ve Kozbe, 1997: 109-113). Bu durum, Batı ile Doğu Anadolu kültürleri ile etkileşimin Murat Nehri yolu ile yapıldığını gösteren unsurlardan birisidir.

1.3.1. Paleolitik Çağ ve Mezolitik Çağ: (MÖ 600.000 - 10.000)

Taş teknik kullanımlarına göre insanlık tarihinin en uzun dönemini kapsayan Paleolitik Çağ, “Alt”, “Orta” ve “Üst” dönem olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Paleolitik dönemde insanlar değişen iklim şartlarına ayak uydurabilmek için, değişik coğrafyalara seyrek ve düzensiz bir şekilde yayılmışlardır. Önceleri doğal mağara ve kaya altı sığınaklarında yaşayan bu dönemin insanları daha sonra ise açık havada çalı, çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları ilkel barınaklarda yaşamış, üretime tamamıyla yabancı olan topluluklar, besin ihtiyacını avcılık ve toplayıcılık yaparak sağlamışlardır. Günlük hayatlarını iri çakıl taşlarından ilkel aletler yaparak kolaylaştırmaya çalışmışlardır (Akurgal, 2017: 21).

Türkiye'deki önemli Paleolitik Çağ merkezleri; İstanbul: Yarımburgaz; Antalya: Karain, Beldibi, Belbaşı, Öküzini; Gaziantep: Dülük; Antakya: Kanal, Üçağzılı; Kars; Camuşlu; Diyarbakır: Nevala Denik ve Muş'ta bulunan Liz (Erentepe) bu dönemi temsil eden alanlardır. (Tiryaki, 2019: 81-82; Sevin, 2003: 7-13).

Muş'un Bulanık ilçesinin 12 km güneybatısında bulunan Liz (Erentepe) Köyü'nde Kılıç KÖKTEN tarafında yapılan araştırmalar da, Paleolitik döneme ait musteryen teknikte işlenmiş obsidyen bir alet ele geçirilmiştir. Bu bulgu ile Muş tarihindeki insan izleri prehistorik dönemlere kadar uzanmış ve insan topluluklarının çok eski çağlardan beri bölgeye yerleştikleri görülmüştür (Kökten, 1947: 464; Işıklı ve Tavukçu, 2008: 82).

1.3.2. Neolitik Çağ: (M.Ö. 8.000 – 5.500)

Neolitik çağ insanların geçim ve yaşam şekillerinin köklü bir şekilde değiştiği, günümüz şehir yaşıntısının temellerinin inşa edildiği dönemdir. Bu dönemdeki en büyük köklü değişiklikler, insanların geçici barınaklardan yerleşik köy hayatına, avcı ve toplayıcılıktan, tarım ve hayvancılığa geçtiği dönemdir. Yani insanoğlunun üretime geçtiği dönem olarak değerlendirilebilir.

Türkiye'deki önemli Neolitik Çağ merkezleri; Batman: Hallan Çemi; Diyarbakır: Çayönü; Şanlıurfa: Nevalı Çori, Göbeklitepe Konya; Çatalhöyük; Burdur; Hacılar; Malatya; Caferhöyük ve Mersin; Yümüktepe'dir (Sevin 2003: 18-40; Memiş, 2017: 11).

Muş ve çevresinin bu döneme ait herhangi bir yerleşim yeri bulunmamış olsa da Muş İli'nin Neolitik dönemde yerleşim gördüğü bilinmektedir. Muş ili, bulunduğu coğrafi konum itibari ile Nemrut, Bingöl ve Süphan Dağları başta olmak üzere irili ufaklı birçok volkanik dağın yakınında bulunmaktadır. Bölgenin obsidyen kaynaklarınca zengin olduğu düşünülürse, insan topluluklarının Neolitik Çağ boyunca bölgede obsidyen kaynaklarına ulaşmada sıkıntı çekmediği görülebilir. Arkeolojik kalıntılardan obsidyen kullanımının bölgede Tunç Çağı sonuna kadar devam ettiği görülmektedir (Kozbe, 1995: 35).

Neolitik Çağ şartları göz önünde bulundurulduğunda dönemin kullanışlı silahlarının Ağrı Dağı, Tendürek Dağı, Süphan Dağı, Van, Bingöl ve Muş obsidyen malzemelerinden yapıldığı ortaya çıkmıştır. Neolitik Çağ'da bölgedeki kaynakların Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Suriye ve Filistin'e kadar yayıldığını göstermektedir. Bu durum bölge kaynaklarının başka coğrafyalara taşındığının ve bölgeler arası ticaretinin gelişmesine katkı sağladığının açık bir örneğidir (Tiryaki, 2019: 82-83).

1.3.3. Kalkolitik Dönem: (MÖ. 5500-3000)

Bu dönemde insanların yerleşik hayata iyice adapte olduğu, toplum içerisinde sınıfsal grup düşüncesinin oluşmaya başladığı görülmektedir. Anadolu'da Kalkolitik Çağ'ın başlangıcı birçok açıdan Neolitik Çağ'ın devamı gibi gözükse de Anadolu Kalkolitiğinin kendine özgü pek çok karakteristik özelliği bulunmaktadır. Son

zamanlarda bölgede yapılan yüzey ve kazı araştırmalarında elde edilen yeni bulgular sayesinde bu dönem hakkındaki bilgiler günden güne artmaktadır. Türkiye’de Kalkolitik Çağ’ın yaşandığı bölgeler genel olarak Mezopotamya ve İran tesirinde olgunlaşmıştır. Mezopotamya kültürlerin sırası ve adları değiştirilmeden olduğu gibi Anadolu’da da seyri söz konusudur. Bu kültürler; Halaf, Obeid ve Uruk kültürleridir. Kalkolitik Çağ, madencilik alanında büyük bir ilerlemenin olduğu bir dönemdir. Kalkolitik dönem yoğun bakır madeni kullanımının yanında tunç madeninde kullanılmaya başlandığı dönemdir.

Neolitik dönemin bitmesi, Kalkolitik dönemin başlamasıyla Halaf kültürüne ait izler ortaya çıkmaya başlamıştır. Halaf kültürü buluntuları. Zagros Dağları’ndan Çukurova bölgesine, çoğunlukla kültür kalıntılarının bulunduğu Fırat Nehri’nden Zap’a, Muş Ovası’ndan Orta Mezopotamya’ya kadar uzanan alanı kapsamaktadır. Bu zamana kadar Halaf kültürü üzerine yapılan araştırmalarda Halaf izlerinin, Elazığ, Muş ve Van’dan kuzeye çıkmadığı, Halaf kültür merkezinin ise Şanlıurfa çevresi olduğu görülmüştür.

Bu dönemde varlığı bilinen orak ve bıçakların, Toplumların tarıma ne kadar değer verdiğinin en açık örneğidir. Halaf yerleşim alanlarında ele geçirilen bütün obsidyenin Doğu Anadolu’dan geldiği bilinmektedir. Van ve Muş hudutları içerisinde bulunan Halaf çömlek parçalarının, o dönemde obsidyen ticareti yapan sosyal bir yapının olduğunu göstermektedir (Harmankaya, t.y., s. 9).

Kalkolitik çağlardan bu yana Doğu ve Güneydoğu’da kesintiye uğramadan kendine has, özgün bir medeniyetin varlığını sürdürdüğünü görülmektedir (Bingöl, 2013: 116).

M.Ö. 4. Binyıldan itibaren Mezopotamya orjinli göçebe toplulukları yeni bir kültür ile Anadolu’ya gelmişler. 800-1.000 yıl boyunca Anadolu’nun yerel kültürü ile karışarak yeni bir kültür olan Son Kalkolitik Çağ kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Muş Ovasında döneme ait çanak ve çömlek parçalarının olması, Muş’un bu dönemde yerleşim gördüğünü kanıtlamaktadır (Harmankaya, t.y., s. 13).

Muş ili Kalkolitik Çağ’ının en eski bulguları Halaf kültürüne aittir. Muş merkezine bağlı Miskotepe Höyük, Yeroluk Höyük ve Yürekli Höyük’te bu döneme

ait bulgular ele geçmiştir. Miskotepe'deki buluntular arasında Halaf türünde bir çanak bulunmuştur. Halaf Mezopotamya kültürüne ait olan bu çanak çömleklerin bölgeler arası ticaret yolu ile geldiği düşünülmektedir. Yürekli'de bulunan parça her ne kadar Halaf dönemine ait olmasa da, Kalkolitik Çağ'ı temsil etmektedir. Muş ili sınırları içerisinde bulunan çanak çömlekler, tamamen el yapımı olup, elle şekil verilmiş, bol bitki ve taşçık katkılı buluntular, kiremit-kahve mal grubundandır. Kalkolitik döneme ait bir başka yerleşim yeri ise, Muş merkeze bağlı Mescitli Köyü'nün kuzeybatısında yer alan Lica Tepe Höyüğü'dür. Höyük'ten çıkan bir parça, elle şekillendirilmiş, bol bitkili ve taşçık katkılıdır. (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 304). Muş'ta ele geçen ve dönemi temsil eden bir diğer çanak çömlek tarzı “saman yüzlü açıkli mallar” (ChaffFaced Simple Ware)'dir (Yiğitpaşa ve Can, 2012: 277-278; Biber, 2015: 343).

Bulanık ve Malazgirt ilçelerinde Kalkolitik döneme ait çanak çömlek örneklerinin bulunduğu diğer merkezler ise Adaksu Höyük ve Kazantepe Höyüktür. Bulanık ilçesinin doğu kısmında yer alan Güllüova (Şeyhyakup) köyünde bulunan Şeyhyakup höyükte Kalkolitik döneme tarihlenen bir adet, el yapımı, kiremit-kahve mal grubundan olan çanak çömlek bulunmuştur. Bulanık ilçesine bağlı, Kazantepe Höyükte Kalkolitik döneme ait el yapımı birçok ağız profili, kaide ve gövde parçaları bulunmuştur. Kalkolitik döneme ait kanıt bulunan diğer merkezler ise, Girçay, Tifnik 1, ve Piklis höyükleridir (Kozbe 1995: 38; Biber, Çavuşoğlu ve Erdoğan 2011: 374; Biber ve Çiftçi, 2017:). Muş ve çevresi Kalkolitik dönemde yoğun bir şekilde olmasa da birçok alanda yerleşim görmüştür. Bu durum Kalkolitik dönem insanları için Muş'un önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

Alikirpun, Ayrınlı/Şeyhpirim 1, Çukurbağ/Orgünüs 2, Gök Tepe/Kanireş, Hunan 2/Suboyu 2, Misko Tepe/Piklis, Sağkom/Türker Tepe, Tosbağtepe, Üçdere/Oğank, Yeroluk/Palas, Yürekli/Yekmal höyükleri Kalkolitik dönem buluntu alanlarıdır (TAY Project, E.T. 02.01.2021).

1.3.4. Tunç Çağları (MÖ. 3000-1200)

M.Ö. 3. Bin yılın ortası ve sonunda toplumların siyasi, askeri ve dini olarak tek bir liderlik altında toplayan hükümdarlıklar ortaya çıkmış, böylece insanlık

tarihini değiştiren devlet toplumları Erken Tunç Çağı’nda ortaya çıkmıştır (Rothman, 2004: 121).

Tunç Çağları hem Anadolu’da hem de Muş ili için kültürel anlamda büyük bir yayılım göstermiş ve bölgede büyük bir kültürel bütünlük sağlanmıştır. Kafkas dağlarından Filistin’e kadar uzanan bu kültürün adı “ Karaz Kültürü” ya da “Taranskafkasya Kültürü” olarak bilinmektedir. Bu kültür farklı araştırmacılar tarafından değişik şekilde isimlendirilmiştir. Bu isimler; “ Erken Hurri Kültürü”, “Yanık Kültürü”, “Karaz Kültürü”, Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü”, Khirbet Kerak Kültürü”, “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü”, Erken Transkafkasya Kültürü” ve “Kura-Aras Kültürü”dr. Değişik bölgelerde farklı isimler ile adlandırılan kültür, Doğu Anadolu’da Karaz Kültürü olarak adlandırılmaktadır (Erzen, 1992: 16; Işıklı ve Tavukçu, 2008: 82; Yiğitpaşa ve Can, 2012: 275-276).

Kalkolitik ve Erken Tunç dönemdeki kültürel gelişmelerin giderek daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Özellikle Tunç dnemiini etkileyen  bölgeden bahsedebiliriz, Orta Anadolu, Kuzey Suriye Mezopotamya’sı ve Transkafkasya bölgeleri. Kuzey Suriye Mezopotamya’sının etkisi özellikle Malatya’da belirgindir. Bu ticaretin Karaz yayılımında büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir. Karaz formlarının ticaret yoluyla Kuzey Toroslardan Fırat’a oradan ise Suriye Filistin’e kadar yayılmıştır (Rothman, 1997: 112).

Karaz Kültürü coğrafi ve kronolojik olarak Yakındoğu tarih öncesi en büyük kültürleri arasında yerini almaktadır. Kültürün bir bölümünü de Doğu Anadolu bölgesi oluşturmaktadır. Bölgenin dağlık yapısı insan topluluklarına değişik hayat imknları sağlamaktadır. Bu değişik yaşam alanlarını sağlayan yeryüzü şekilleri, içinde bulundurduğu akarsu vadileri ve ovalarla uygun yaşam alanları sunmaktadır. Bu coğrafya Karaz Kültür taşıyıcıları olarak görülen oban ve yarı göçebe halk gruplarına, yaşanılabilecek uygun bir ortam sunmuştur (Yiğitpaşa ve Can, 2012: 276).

Göçebe kırsal toplumlar tarihi süreçler içerisinde kendi kültürlerinin ve temas ettikleri kültürlerin çok uzaklara yayılmasında etkin rol oynamışlardır. Yol boyunca karşılaştıkları insanlarla yaptıkları alışveriş vasıtasıyla taşıdıkları malzemelerin

anavatanlarından çok uzak bir yerlere ulaşmasını sağlamışlardır. Bu açıdan bir bakıma tüccar rolünü de üstlenmişlerdir. İlk Tunç Çağından Son Tunç Çağı'na kadar farklı bölgelerden gelen gruplar için Muş bir sınır görevi görmüştür. Özellikle Transkafkasya'dan gelen göçmen gruplar daha önce bölge de yerleşim görmemiş yayla alanlarını işgal ederek ve daha önceki nüfus ile karışarak Muş'a yerleşmişlerdir. (Rothman, 2004: 125-126).

Murat Nehri Havzası'nın içinde önemli platolar ve çöküntü alanları bulunmaktadır. Muş, ovaları ve platolarıyla kendi kendine yetebilen verimli ve önemli yaşam alanlarından biridir. Muş Ovası başta olmak üzere Varto, Liz, Malazgirt, Bulanık Havzaları insan toplulukları için önemli yaşam alanlarıdır. Yüksek kesimlerde bulunan platolar her mevsim taze ot ihtiyacını karşılayabilecek durumdadır. Verimli çayırlara sahip bu bölgeler, yaylacı konar-göçer toplumlar için geçmişte çok önemli yaşam alanları olmuştur. Çoban grupları yüksek alanları yoğun bir şekilde iskân etmişlerdir. Bu durum bölgenin arkeolojik olarak önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Rothman ve Kozbe, 1997: 108; Yiğitpaşa ve Can, 2012: 176).

İlk Tunç Çağı yerleşmeleri Kalkolitik döneme göre büyük bir artış göstermiştir. Bu durum Muş içinde geçerlidir. Karaz döneminde Muş'un uzun süre bu kültürün etkisinde kaldığı görülmektedir. Muş bölgesi her ne kadar Karaz tekniğini uygulamış olsa da genel olarak yerel kültürün dışına çıkmamaya çalışmışlardır. Bu kültürün çanak çömlek geleneği el yapımı, kazıma ve kabartım bezemeli, iyi ölçüde açıklamaya sahip bir geleneğin karakteristik özelliklerini taşır. Evler ise kerpiç veya çamur dal tekniğinde yapılan dikdörtgen, kare veya yuvarlak planlıdır. Geniş bir alana yayılan ve uzun bir zaman dilimini kapsayan Karaz Kültürü, ortak özellikler göstermesine rağmen çanak çömlek mal grupları ve kronolojik olarak farklılık göstermişlerdir (Rothman ve Kozbe, 1997: 115; Yiğitpaşa ve Can, 2012: 280-282).

Muş bölgesinde arkeolojik alanlarda yapılan çalışmalarda Malazgirt ve Bulanık ilçelerinde açığa çıkarılan Karaz Kültürüne ait bilgi veren birçok arkeolojik

alanı ilk defa bu dönemde yerleşim görmüştür. Karaz Kültürünün bu bölgeye gelmesiyle nüfus ve yerleşim sayısında bir artış olmuştur (Biber, 2016: 3503).

1.3.4.1. Tunç Dönemi Buluntu Alanları

Muş'ta Tunç Çağı'na ait elde edilen çanak çömlek buluntularından hareketle varlığı tespit edilen yerleşim alanları şunlardır; Kazantepe Höyük, Bendepur Höyük, Olurdere Höyük, Elmakaya/Later Höyük, Sarıpınar Höyük, Kalamettepe Höyük, Günyurdu Kalesi, Adaksu Höyük, Nurettin Höyük, Konakkuran Höyük, Kılıççı Kalesi, Tabanlı Höyük, Üçdere Höyük, Hunan 1/Suboyu 1 Höyük, Hunan 2/Suboyu 2 Höyük, Durugöze 1/Tifnik 1 Höyük, Yaygın/Tala Deri Höyük, Yağcılar/Evran Höyük, Tosbağtepe Höyük, Karağıl 1 Höyük, Karağıl 2 Höyük, Şeyhyakup/Gülünova Höyük, Kırkgöze Höyük, Tohmanik Kalesi, Çaygeldi Nekropolü, Gümüşpınar Höyük, Haydar Kalesi, Yılan Kalesi, Eretepe/Liz Höyük, Hirtadom/Gaybeyan Höyük, Körpeağaç Höyük, Bozbulut/Kömüs Höyük, Alikirğün 1/Girmakara1 Höyük, Alazlı Höyük, Sağkom/Türker Tepe Höyük, Adalar Höyük, Adalar 2 Höyük, Altın Tepe Mevki Mezarları, Bahçe Höyük, Balotu/Teygut, Bulanık Höyük, Çad Höyük, Dom/Körpeağaç Höyük, Girçay/Gerçayırı Höyük, Gök Tepe/Kanireş Höyük, Göztepe Höyük, İbrahim Kamu/Arakonak Höyük, İncesu Höyük, Karacaören Höyük, Kekerli Höyük, Kirtakom/Tabanlı Höyük, Miğrakom Höyük, Mişakşin Höyük, Mollakent Höyük, Muş Höyük, Piklis/Misko Tepe Höyük, Şeyhpirim 2/Ayrarı Höyük, Şeyhyusuf/Kır Tepe Höyük, Durugöze 2/ Tifnik 2 Höyük, Tirit/Alazlı Höyük, Üçdere/Oğank Höyük, Yeroluk/Palas Höyük, Yürekli/Yekmal Höyük ve Ziyaret/Miğdi Höyük'tür (Rothman, 1993: 287; Özfirat 1998: 2, 1999: 194; Biber, vd., 2011: 375-376; Biber, 2015: 344-345; Biber 2016: 3503; TAY Project, E.T. 19.02.2021).

Muş'ta Tunç dönemi yerleşim yerlerinde belli bir düzen ve sıralamanın olmaması en büyük iki problem olarak görünmektedir. Bu dönemi temsil eden en önemli unsurlar nekropollerdir. Çok geniş bir alana yayılan nekropol alanları otlakların bol olduğu yerlerde bulunmaktadır. Bu verimli otlakların yazın kullanıldığı düşünülürse, bu dönemde yaşayan toplumların aynı zamanda kışında yaşadıkları bir bölgenin olması gerekir. Her ne kadar yerleşim yerleri bulunmuş olsa da, bu dönemle

ilgili daha çok nekropol alanlarından bilgi sahibi olunabilmektedir (Özfırat, 1999: 127).

Muş'ta İlk Tunç Çağı malzemeleri Kalkolitik Çağ malzemelerinden daha fazladır. İlk Tunç yerleşimleri ovanın ortasında ya da tepe noktalarında bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin çoğunda bu dönemden daha eskiye dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Böylelikle bu yerleşimlerin İlk Tunç Çağında yeni kurulduğu anlaşılmaktadır. Yeni yerleşim yerlerinin kurulması aynı zamanda İlk Tunç Çağı için bir nüfus artışının olduğu göstermektedir. İlk Tunç Çağı'nda değişik seramik çeşitleri kullanılmıştır. Karaz tipi perdahlı dışı siyah içi kırmızı seramiklerin yanında, derin tipli ve dudakları düz ya da dışa dönük basit ağızlı seramiklerde kullanılmıştır. Seramiklerin bazılarında derin oluk bezeme ve çizgi bezeme çeşitleri vardır (Rothman, 1993: 285; Biber, 2015: 344-345).

Tunç çağı seramikleri kremden kahveye, kiremite ve griye değişen hamur rengindedir. Bu dönemin seramiklerinde yanmadan dolayı içi ve dışının siyahlaştığını görmek mümkündür. Türün en dikkat çeken örnekleri içi, dışı kahve ve siyah renkte olan seramiklerdir. Az sayıda olsa da Kiremit kahve malları da vardır. Farklı büyüklüklerde kum, kimi zaman da bitki ve taşçık katkılıdırlar. Kötü fırınlanmış çoğunluğu açkılı ve el yapımıdır (Biber, 2015: 344-345).

Çoğunlukla yüksek yaylalardaki verimli otlak alanlarda bulunan nekropollerde rastlanılan ve Aras Boyalıları olarak isimlendirilen polikrom ve monokrom boya bezemelere sahip mallara Şeyhyakup Höyük, Sarıpınar Höyük, Kılıççı Kalesi ve Kırkgöze Höyükte de karşılaşılmıştır (Biber, vd., 2011: 374-376).

Bölgedeki höyükler incelendiğinde hem sur hem de mekan temelleriyle karşılaşılmamasına rağmen Tunç dönemi arkeolojik alanlarında kazı yapılmadığı için höyüklerin mimari yapısı ile ilgili bilgi sahibi değiliz. Yine Tunç Çağı'nda herhangi bir kazı yapılmadığı için ölü gömme ve mezar şekliyle ilgili elde edilmiş çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Kuzeydoğu Anadolu'da bu döneme ait mezarların genel olarak "kurgan" şeklindeki mezar tipi olduğunu bilinmektedir (Biber, 2016: 3503).

2. DEMİR ÇAĞI

9. yüzyılın sonlarından itibaren silah ve birçok aletin yapımında daha çok demir kullanılmaya başlanmıştır. Demir kullanımının yaygınlaşmasıyla beraber Tunç Dönemi kültürü kesin olarak bitmiş ve Anadolu’da yeni bir dönem olan Demir Çağı’na geçilmiştir (Sevin, 202:195).

Demir Çağı’nda bölgenin bazı kısımlarında yayla ve yüksek kesimlerde yaylacılık anlayışı ve göçebe yaşam yakın tarihe kadar devam etsede de genel anlamda yarı göçebe hayat şeklinin yavaş yavaş terk edildiğini ve insanların sürekli

yerleşim alanlarında yaşamaya başladığı görülmektedir. Değişen yeni hayat tarzı ile mezar ve ölü gömme adetlerinde de değişiklikler başlamıştır. Bu dönemde yaşam şekillerinde değişikliğe giden toplumların hayvancılık temelli ekonomik tarzını devam ettirdiği bilinmektedir (Özfırat, 1998: 3; Rothman, 1993: 285; Sykes, 2015: 113).

Demir Çağı'nda Anadolu coğrafyası büyüklü küçüklü bir çok toplumun hakimiyeti altındaydı. Doğu Anadolu'da Urartular, Güney Anadolu, Kayseri ve Malatya arasında kalan bölgede Geç Hititler, Orta ve Güney Anadolu'nun bir bölümünde Frigyalılar, Orta Anadolu'nun batısında Lidyalılar, Karyalılar ve Likyalılar, Ege'de ise İyonyalılar hakimiyet sürdürmekteydi (Akurgal, 2017:138).

Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalardan anlaşıldığına göre Muş bölgesinin en yoğun biçimde yerleşim alanı olarak kullanıldığı zaman dilimi Demir Çağı'dır. Bu döneme ait yerleşim merkezlerinin çokluğu bu öneriyi kanıtlamaktadır. Araştırması yapılan arkeolojik alanlarda, döneme pek çok höyüğün varlığı tespit edilmiştir. Bu höyüklerde yapılan araştırmalarda ele geçen buluntular ise Demir Çağı'nı işaret etmektedir (Biber, 2015: 346).

Bölgenin Demir Çağı bakiyelerinden en önemlilerinden biri de kalelerdir. Bölgede varlığı bilinen kalelerden sadece birinde arkeolojik kazı araştırması yapılmıştır. İnşa edilen kalelerin sur ile çevrilmiş olması, kalelerin daha çok yönetim kesimine ait olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda kalelerin yakınında nekropoller de görülmektedir (Rothman, 1993: 285; Biber, 2016: 3504).

Demir Çağında özellikle Urartu Döneminde olmak üzere bölgede yerleşim ve nüfus sayısında büyük bir artış olmuştur. Arkeolojik alanların dışında bu nüfus artışını destekleyen bir diğer kanıt ise Asur yazılı belgeleridir. Asurlular Muş bölgesine sefer düzenlemiş ve bölgedeki ilk yazılı belgeyi burada bırakmışlardır (Biber, vd., 2011: 375-376; Biber, 2015: 346).

I. Tiglet-Pileşar ilk defa Muş-Van bölgesine geldiğinde (1114-1076 MÖ)³ bölgenin Nairi olarak adlandırıldığına dair bilgilere ulaşılmaktadır. I.Tiglat-Pileşar Yoncalı'da zaferini anlattığı bir oyulmuş taş bırakmıştır. Dikili taşta bölgeyi haraca bağladığını ve aynı zamanda kralların oğullarını uzun zaman rehin aldığını belirtmektedir (Rothman, 2004: 135-136).

Erzen her ne kadar Urartuların Hurilerin bir devamı olduğunu ve yaşadıkları bölgenin aynı olduğunu söylese de Burney bölgenin Huriler tarafından yerleşim yeri olarak görmenin yanlış olduğunu, Muş ve Van bölgesinin coğrafi ve iklimsel zorluklardan dolayı, Huriler için sınırların ötesinde bir bölge olarak görmektedir (Erzen, 1992: 24; Rothman, 2004: 132-133). Bu iki örnekten yola çıkarak Muş bölgesinin Urartulardan önceki sakinlerinin Huriler olduğuna dair kesin bir şey söylemek yanlış olur.

Urartular bölgedeki aşiretleri bir araya getirerek ilk defa toplumu büyük bir güç altında toplamıştır. Muş ve Van bölgesinde oluşan nüfusun çoğu asker ve toprak sahibi seçkinlerden oluşan bu akraba temelli toplum modeli birçok yönden günümüz aşiret sistemlerine benzemektedir.

Birçok imparatorluk bölgenin kaynaklarını ele geçirmek için bölgeye seferler düzenlemiştir. Ülkeleri savaş ganimeti, düzenli bir şekilde haraç almak, yönetilen sınırlar içerisinde yapılan ticareti kontrol altında tutmak, üretimin devamlılığını sağlamak, toplumların genç nüfusundan yararlanıp asker ve inşaatlarda çalışacak insan iş gücünü karşılamak ve bütün bunlara bağlı olarak zenginliklerini artırmak istemişlerdir. Nairi ülkesi, Asurlular için kaynaklara ulaşmak ya da kaynak yollarına hâkim olmak anlamına gelmektedir.

Urartulardan sonra Demir Çağları'nda bölgede bir müddet boşluk olsa, Daha sonra ise Akhaimenid, Selevkoslar, Partlar ve Romalılar ucuz mallara ulaşmak ve bölgenin nüfusuna hükmetmek için seferler düzenlemişlerdir. Demir Çağı'nda Muş birden çok toplumun kültüründen etkilenerek şekillenmiştir (Rothman, 2004: 133-140).

³ Rothman her ne kadar I. Tiglat-Pileşar'ın hükümdarlık dönemlerini (1115-1077) olarak verse de, biz Salvini ve Biber 'in kullandığı (1114-1076) tarihlerini kullandık.

2.1. Asurlular (MÖ 2000-612)

Asurlular, Mezopotamya tarihinde, güçlü ve düzenli ordularının ön planda olduğu bir devlet sistemi oluşturmuşlardır. Düzenli ve güçlü orduları sayesinde küçük şehir yapılanmasından büyük bir imparatorluğa geçiş yapmayı başarmışlardır. Oluşturdukları kuvvetli ordular sayesinde 7. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Asur tarihi genel kabul gören görüşe göre üç başlık altında ele alınır: İkinci bin yılın birinci dönemi “Eski Asur” ikinci yarısı “Orta Asur” olarak adlandırılırken, 1000-612 yılları ise “Yeni Asur “ olarak bilinmektedir. Bazı kaynaklar ise Yeni Asur dönemini Yeni Asur ve İmparatorluk dönemi olarak ikiye ayırmaktadırlar (Köroğlu, 2018: 101; Memiş, 2019: 36).

Asur ve Anadolu arasındaki ilk kapsamlı ilişkiler, 1950-1750 yılları arasında Asur tüccarları tarafından gerçekleştirilen ve 200 yıl boyunca devam eden Asur ticaretidir. Asurlular ilk defa bu dönemde Anadolu ile tanışmış ve Kayseri yakınlarındaki Kültepe merkez olmak üzere birçok ticaret merkezi kurmuşlardır. Bu ticaret merkezleri sayesinde, Asurlu tüccarlar başta kalay ve tekstil ürünleri olmak üzere birçok ürünün ticaretini yapmışlardır. Anadolu bu dönemde hem Mezopotamya’nın lüks mallarına sahip olmuş hem de Asurlu tüccarlar tarafından tutulan kayıtlar sayesinde ilk defa yazıyla bu dönemde tanışmışlardır (Yiğit, 2000: 8-13).

Asur devleti genel olarak 1500 yıllarından sonra uzun bir süre Hurri-Mitanni devletinin hakimeti altında varlığını devam ettirmiş, Kuzey Mezopotamya’da bölgesel bir güç olarak kalmıştır. Ancak 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hitit devletinin Mitanni devletinin üzerine düzenlediği seferler Mitanni devletini zayıflatırken, Asur’un bölgede büyük bir güç olarak doğmasını sağlamıştır (Alpman, 1983: 310; Köroğlu, 2018: 131).

Asur devleti hem Kuzey Suriye’ye hem de Mezopotamya’nın içine doğru ilerleyerek bölgede hakim güç durumuna gelmiştir. Hurri-Mitanni devletini ortadan kaldırdıktan sonra sınırlarını batıda Fırat Nehri’ne, kuzeyde ise Dicle bölgesi ve Toroslara kadar genişletmiştir. Nairi ülkesi ile sınır komşusu olmuş ve bölgede

hakimiyetini pekiştirmek için bölgede; Tuşhan, Sinabu ve Tidu adlarıyla askeri üstler kurmuştur. (Köroğlu, 2018: 132-134).

Özellikle III. Šalmanašsar (858-824) ve III. Tiglet-Pilešar (744-727) dönemlerinde Diyarbakır ve çevresinde hakimiyetlerini güçlendirdikten sonra, Asur devleti bölgede daha güçlü bir şekilde görünmeye başlamış ve sınırlarını Batı Fırat ve Urartu ülkesine kadar genişletmiş, böylece Anadolu'ya gelen yollar üzerinde büyük bir denetim ağı kurmuşlardır (Köroğlu, 2018 : 148).

2.2. Urartular

2.2.1. Urartu Devleti'nin Kuruluşu

Urartular öncesi dönemde bölge birçok dağınık ve değişik beylikten oluşmaktaydı. Bu dağınıklığı fırsata çevirmek isteyen Asur İmparatorluğu bölgeye devamlı bir şekilde seferler düzenlemiştir. Urartu isminin ilk defa tarih sahnesine çıkışı I. Šalmanašsar (MÖ 1273-1244) döneminde olmuştur. Urartu isminin ilk defa MÖ 1273'te geçtiği I. Šalmanašsar yazıtı aşağıda yazıldığı şekildedir.

Krallığımın başlarında Uruatri ülkesi bana karşı isyan etti Tanrı Aššur'a, yüce tanrılara ve efendilerime dua ettim. Askerlerimi toplayıp onların heybetli dağlarına doğru yürüdüm. Himme, Uatqun, Mašgun (orBargun), Salua, Halila, Luhu, Nilipahri (ya da Zallipahri) ve Zingun'u, ordularının sekiz ülkesini fethettim. Onların 51 şehrini yok ettim, yaktım ve insanlarıyla mallarını alıp götürdüm... Tüm Uruatri ülkesine üç gün içinde Tanrı Aššur'un ayaklarının dibinde boyun eğdirdim. Gençleri arasından bazılarını seçtim ve hizmetime aldım. Onlara dağlardan ağır ve sonsuza kadar sürecek bir vergi yükledim (Grayson 2002a: 183).

Büyük bir tehlike olarak bölgede baş gösteren Asur İmparatorluğuna karşı koymak isteyen beylikler kendi aralarında birleşerek Urartu devletini kurmuşlardır. Urartu Devletini meydana getiren topluluklar şu şekildedir; bölgenin yerel halkı, bölgeye yeni gelmiş olan birtakım göçmen grupları, çiftçi ve çoban topluluklarıdır. Nüfusun büyük bir kısmı ise asker ve toprak sahibi seçkinlerden oluşmaktadır (Erzen 1992: 24; Rothman 2004: 133; Köroğlu, 2011: 20-23). III. Šalmanašsar (858-824) zamanından itibaren bölgede beylikler arasında bir güç birliği oluşmuştur. III.

Šalmanašsar yıllıklarında bölge için Urartu isminin (MÖ 858) kullanılmaya başlandığı görülmektedir. III. Šalmanašsar tarafından yazılan ve Urartu adının ilk defa devlet olarak karşımıza çıktığı tablet aşağıdaki gibidir.

Krallığımın 15. Yılında Nairi Ülkesine yürüdüm, Dicle'nin membaında, suyun çıktığı dağın yamacında, heykelimi diktim. Orada gücümü ve kahramanca yaptığım işleri överek yazdım. Tunibuni Dağı geçidine girdim Arami ve Urartu şehirlerini, Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına dek yakıp yok ettim. (Grayson, 2002c: 47).

MÖ. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Gölü'nün doğu kesiminde bulunan Tuşpa (Van) merkezli bir Urartu Devleti kurulmuştur. Urartu Devleti 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar doğuda Urmiye Gölü bölgesi, güneyde Toros Dağlarını, batıda Fırat'a kadar olan bölgeyi, kuzeyde Kars platosunu ve Sevan Gölü'nü kapsayan büyük bir alana hükmetmiştir. Oldukça zor bir coğrafyada iki yüz yıldan fazla hakimiyet süren Urartu Devleti önemli özellikler taşıyan bir devlet sistemi oluşturmuş ve Orta Demir Çağ'ın güçlü devletlerinden olmayı başarmıştır. Çağdaşları olan devletler; Kuzeybatı İran'da Medler ve Mana, batıda Melitia (Malatya), Tabal (Kayseri ve çevresi), Qumuha (Kummuh/Kommagene, Adıyaman/Samsat), Orta Anadolu'da Frigler ve güneyde Asur İmparatorluğudur. Urartular bu devletler ile önemli ilişkiler kurmuşlardır (Köroğlu, 2011: 12).

Urartu Devletinin bulunduğu coğrafya, engebeli, bölgeler arası iletişimin çok zor olduğu ve yılın belli dönemlerinde bazı bölgeler ile iletişim tamamen kesildiği bir coğrafyadan oluşmaktaydı. Urartu Devletini bu kadar güçlü yapan özelliklerinden biride bölgeler arası ulaşımını iyi bir şekilde sağlamış olmalarıdır. Urartu Devleti bu sistem ile bölgeler arasındaki kontrol mekanizmasını çok iyi bir şekilde başarmıştır (Sevin, 1989: 48).

Kale ve merkezler Urartuların gerçek doğasını yansıtan kabile ve coğrafya alt bölümlerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Urartular bölgeye dağınık bir şekilde yayılan birçok aşiretten oluşmaktaydı, buradaki halkları birleştirebilmek, daha fazla ekonomik kalkınma ve askeri stratejileri gerçekleştirmek ve kendi kendine

yeten bir toplum oluşturmak güç ve akıl sahibi kralların yapacağı bir durumdur. (Rothman, 2004: 138).

Bugün bile birçok yerde kalıntıları olan askeri, iktisadi ve ulaşım olarak stratejik birçok noktaya kaleler inşa edilmiştir. Askeri anlamda güvenli alanlar oluşturulduktan sonra, bu kaleler birbirine yollarla bağlanarak idari, kültürel ve ticari anlamda bir toplum birliği oluşturulmuştur (Erzen, 1992: 30).

Urartulara sulama kanalları yapımında başarılı mühendislerdi. Bu da tarım ve hayvancılıkta bugün bile bölgede ulaşılan seviyeden daha yüksek bir seviyeye ulaştıklarını göstermektedir. (Burney, 1966: 56).

Muş-Van kültür varlıklarının en önemlisi Urartulardır. Tartışılan uzun dönemde söylenilebilecek tek kültür olma özelliğini taşımaktadır. Muş ve Van bölgesinde oluşan nüfusun çoğu asker ve toprak sahibi seçkinlerden oluşan bu akraba temelli toplum modeli Urartu dönemini anlamlandırmada yine ortaya çıkacak birçok yönden, bugünün bölgedeki aşiret sistemine benzemektedir (Rothman, 2004: 132).

2.2.2. Muş Bölgesinin Urartular Açısından Tarihi Önemi

Minua (810-786) devletin hudutlarını genişletmek için Muş bölgesine askeri hareketler düzenlemiştir. Muş bölgesine ait en eski Urartu yazılı belgesi, Muş Ovası'nın kuzey bölgesinde bulunan ve 810-785 yılları arasında yapıldığı tahmin edilen Minua yazıtıdır (Biber, Işık ve Erdoğan, 2012: 86-87). Minua'nın Muş bölgesini hâkimiyeti altına aldığına dair yazıt şu şekildedir.

Yazıtta; Parça A; *Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İspuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi Önden gitti. Minua der ki:*

Parça A: ... *Alau()... Urmeuhi Ülkesine karşı... Alau()... onarlı kovaladım ...öldürdüm ... Urša() Şehri'ni ülkeyi ele geçirdim ... Urmeuhi Ülkesi'ne karşı ... kopardım ... ülkeden ... gittim.*

Parça B sağ yüz: ... *400 şehir... öldürdüm ... yaktırdım ... kaleler ... Qulmeri Şehri ... kale yaptırdım ... boyun eğdirdim ... yerine koydum ... ülke ... hayatını bağışladım.*

Parça C sağ yüz: ...kopardım ...

Parça B arkayüz: Minua der ki: *her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey yani “Ben yaptım” derse, yoksun etsinler, Tanrı Haldi, tanrı Teiseba,*

Parça C arkayüz: *tanrı Šivini, (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından ...* İfadeleri bulunmaktadır (Payne, 2006: 72).

Minua'nın Muş bölgesine büyük bir askeri hareket gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Muş'ta daha önce bulunan stellerden Urme Ülkesi'nin Muş'a karşılık geldiği bilinmektedir. Muş Ovası'na düzenlenen askeri harekât rotasının Patnos, Malazgirt ve Bulanık'tan geçmiştir. Bu stel ilk defa İşpuini'nin oğlu Minua tarafından Alazlı/Tirmet'te Urme Ülkesi zafer anıtı olarak başkent Tuşpa dönüş yolunda dikilmiştir (Biber, vd, 2012: 86-87).

Muş çevresinde Urartuların özellikle Bulanık ve Malazgirt civarında yoğunlaştığı görülmektedir. Burney'e göre, Urartuların ilk başkenti Liz (Erentepe) yakınlarında olduğu tahmin ettiği Arzaşkun'dur. Arzaşkun'un bölgede aranması bölgenin o dönemde yoğun bir şekilde iskân edildiğini göstermektedir. Alazlı, Adaköy, Hotanlı ve Bostankaya'da Urartulara ait yazıların bulunması bölgenin Urartular tarafından erken dönemlerden itibaren hâkimiyet altına aldığını göstermektedir (Burney, 1966: 58-62; Koçhan, 1990: 99-100). Bostankaya yazıtında şu ifadeler yer almaktadır.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Minua bu sıvı deposunu yaptırdı. İçi 900 agargi hacmindedir. Kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. Güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin kahramanıdır. ibareleri yer almaktadır (Payne, 2006: 100).

Menua dönemine ait bir başka yazıt olan Hotanlı yazıtında ise şu ifadeler geçmektedir:

Bir stelin üst parçası. *Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua der ki: (Bu) kanalı Menizaia şehrine kadar açtım. Adı “Minua kanalı” dır. Uqu'a şehrine ve*

Zegue, Irnuni ve Abasi şehrine çok faydalı oldu. İfadeleri bulunmaktadır (Payne, 2006: 86)

Malazgirt'te bulunan ve gerçekleştirilen çalışmalar sonucu Minua Dönemi'ne tarihlendiği kesinleşen Koçaklar yazıtı da bulunmaktadır. Yazıt aşağıda verildiği şekildedir.

Bir stelin alt parçası: *Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*

Yazıtın Arka yüzünde: *Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben bu kanalı açtım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler...* ifadesi bulunmaktadır (Payne, 2006: 86).

Yukarda verdiğimiz örnekler bölgenin İşpuini'nun oğlu Minua tarafından ele geçirildiğine dair önemli kanıtlardır.

Bölgede bulunan ve Urartular için Tıkızlı Kalesi büyük bir öneme sahip olmuştur. Tıkızlı Kalesi Urartular için hayati bir öneme sahip olan, batı yolu güzergahında bulunmaktadır (Koçhan, 1990: 99-100).

Asur kralının yazıtında geçen ve Muş sınırları içerisinde olduğunu tahmin edilen bir başka yerleşim yeri olan "Daiane" bölgesinin Bulanık Ovası ya da Murat Vadisi'nin batısında bir bölgede olma ihtimali yüksektir. Arzuşkan'ın Yoncalı'dan Patnos'a kadar olan bölgede bir yerde olduğu düşünülürse, Daiane ovanın batı ucundan Varto bölgesine kadar olan bir bölgede yer alması yüksek bir olasılıktır. Daiana ve Arzuşkan için Bulanık ve Malazgirt bölgesinde olma ihtimali hala en yüksek olasılık gibi görünmektedir (Burney, 1966: 62; Pınarcık, 2012: 469-470).

Bölgede Urartular için önemli olan bir başka kale ise Kayalıdere Kalesi'dir. Urartuların batı seferlerinde önemli bir merkez görevi görmüştür. Kayalıdere daha önce Asur krallarının bölgeye yaptığı seferlerde kullandığı güzergâhın hâkim noktasına inşa edilmiştir (Burney, 1966: 63).

2.2.3. Muş Bölgesinde Urartu ve Asur Mücadelesi

Urartulara ait en eski bilgiler Asur kaynaklarında geçmektedir. Asur Kralı I. Šalmanašsar (M.Ö. 1274-1245) Urartulara karşı bir sefer düzenlediğini ve 8 memleketi fethettiğini ve 51 şehri yakıp yıktığından bahseder. Urartulara ait ikinci sefer başka bir Asur Kralı olan, I. Šalmanašsar'ın oğlu Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244-1208) kaynaklarında Doğu Anadolu'da "Nairi Ülkelerini" ele geçirdiğini, 40 kralı yendiğini ve onları zincire vurduğundan bahsetmektedir. Asur tehlikesine karşı bölgede dağınık bir şekilde hakimiyet süren aşiretlerin Urartu adı altında birleştikleri görülmektedir. Asurlular Murat nehrinin zorlu yolunu kullanarak İlk defa I.Tiglat-Pilešar döneminde Muş bölgesine geldiğinde (1114-1076 M.Ö.) bölgenin Nairi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Asur kralı ile Nairi ülkesi arasında yapılan savaş Muş'un Yoncalı köyü yakınında bir yerde olduğu tahmin edilmektedir. I.Tiglat-Pilešar Bulanık ve Malazgirt ovasının batı ucuna yakın Yoncalıda Nairi yöneticilerini yendiğine dair kanıt bulunmaktadır. I.Tiglat-Pilešar Yoncalı'da zaferini anlattığı bir oyulmuş taş bırakmıştır (Burney 1966: 58-59; Erzen, 1992: 24-25; Rothman 2004: 135). I.Tiglat-Pilešar tarafından yaptırılan taş yazıt günümüze aşağıda verdiğimiz şekilde ulaşmıştır.

I.Tiglat-Pilešar, güçlü kral, evrenin kralı, Assur'un kralı, dört bölgenin kralı (dünyanın) Tummi'den Daiani'ye, Kirhi'nin Büyük Deniz'e kadar Nairi topraklarının fatihi.

....zorlu yollardan ve eski günlerin krallarının hiç tanımadığı dik geçitlerden geçti.... dağları aştım..... arabamda ülkenin iyi ve zor olduğu on altı güçlü dağ. Bronz kazmalarla yolumu kestim. Urumi ağaçları, dağların ağaçları, kestim, askerlerimin ilerlemesi için köprüleri güçlendirdim Nairi diyarının yirmi üç kralı savaş arabalarını topladı ve onların ev sahipleri onların topraklarından çıkıp savaşmak ve dövmüşmek için ilerliyorlar. Yüz yirmi zırhlı savaş arabasını savaşın ortasında ele geçirdim. Nairi ülkesinin altmış kralı, yardıma gelenlerle birlikte, mızrağın ucunu Yukarı Deniz'e kadar takip ettim

Aynı zamanda başka bir yazıtta bölgeyi haraca bağladığını ve Kralların oğullarını uzun zaman rehin tuttuğundan bahsetmektedir (Rothman, 2004: 136).

Bulanık ilçesine bağlı Liz (Erentepe)'e yerleştirilen ve Urartuların ilk Başkenti olan Arzaşkun, Asur kralı III. Şalmanaşşar tarafından büyük bir yıkama uğramıştır. Burdan da anlaşıyor ki Asur kralları devamlı bir şekilde Muş topraklarını istila etmiştir (Burney, 1966: 61; Koçhan, 1990: 99; Özfirat, 1998: 3).

Urartu devletinin en başından beri önemli bir parçası olan Bulanık ve Malazgirt ovalarını Murat vadisinden gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı bu iki ovayı kontrolleri altında tutmak için ileri bir karakol olan Kayalıdere kalesini inşa ettiği düşünülmektedir. Kayalıdere daha önce Asur krallarının bölgeye yaptığı seferlerde kullandığı güzergahın hakim noktasına inşa edilmiştir. Bu güzergahın Asur kralları tarafından tekrar kullanılmasına karşı bir önlem almak amacıyla kurulmuştur (Burney, 1966: 63).

2.2.4. Urartu'nun Muş Coğrafyası Üzerinden Batı Politikası

Muş bölgesi, Urartular açısından iki hayati öneme sahip olmuştur. Birincisi Urartu merkezine yakın bir bölgede olması, ikincisi ise Urartuların batı politikası için Muş'un stratejik bir konumda yer almasıdır. Urartuların başkenti Tuşpa'dan batıya gidecek yol, Van Gölü'nün kuzey çevresini dolaştıktan sonra, Malazgirt Ovası'nı geçip Murat Irmağı vadisini dolanır ve Varto'nun güneyinden Muş Ovasına ulaşıyor, daha sonra batıya yönelip Bingöl üzerinden Elazığ ve Malatya güzergahı ile Orta Anadolu'ya ulaşmaktadır (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 202).

Böylece Melid Krallığı ile birlikte önemli tarım alanlarına sahip olan, Adıyaman ve çevresinde hakimiyet kurmuş dönemin krallığı olan Kumuha Krallığı'nda Urartu'ya bağlı bir krallık haline gelecektir. Ayrıca Anadolu ve Yakın doğunun en önemli demir yatakları olarak gösterilen demir ve bakır yatakları bakımından çok zengin olan Ergani ve Maden yataklarına sahip olmak, Urartuları ezeli rakipleri olan Asurlular karşısında önemli bir güç haline getirecektir (Çiftçi, 2012: 148). Melid Krallığı'nı egemenliği altına alması aynı zamanda, Urartulara Akdeniz ve Batı dünyasının da kapılarının açılması demektir. Böylece Urartular bölgeyi kendi egemenlikleri altına almayı başarmış olacaklardı (Yıldırım, 1994: 290).

Batı politikasının gerçekleşmesi için diğer bir önemli seçenek Murat Vadisi'nde egemenlik kurmaktır, Murat Vadisi'ne sahip olmak Urartu devleti için

varoluş anlamına gelmekteydi. Çünkü Murat Vadisi'ne egemen olmak aynı zamanda Fırat Havzasına sahip olmak demektir. Böylece Orta Anadolu ve Hatti ülkesine kadar olan alana sahip olmak anlamına gelmekteydi. Bunun sonucunda da yukarıda bahsedildiği gibi Asur imparatorluğuna karşı yine üstünlük kurmuş olacaktı (Yıldırım, 1994: 287-292).

Urartular için Muş ve çevresi çok önemli bir yere sahiptir. Urartuların çok önem verdiği Yukarı Fırat (Elazığ-Malatya civarı) bölgesine hakim olabilmesi için Muş ve çevresine hakim olmak zorundaydı (Biber ve Çavuşoğlu 2010: 201-202; Biber, 2013: 79).

Urartuların batıya açılan kapısı üzerindeki en önemli merkez Kayalidere olmak üzere MÖ. 810-786 yıllarında tahta geçen Minua bu amaç doğrultusunda, batıya yapılacak seferlerde kullanmak için Patnos, Bostankaya ve Malazgirt'ten Muş Ovası'na kadar olan güzergahta yeni kaleler inşa etmiştir (Burney, 1966; Çiftçi, 2012: 148).

Urartuların çok istediği batı bölgesi, bölgede gerçekleştirilen araştırmalar sonucu bulunan batı yolu ile kanıtlanmıştır. Muş Ovası'nın batı kısmından başlayıp Harput'a kadar uzanan batı yolunun önemli özelliklerinden biride belli aralıklar ile kervansarayların kurulmuş olmasıdır (Yıldırım, 1994: 292).

2.2.5. Urartu Devletinin Yıkılışı ve Bölgeden Çekilmesi

Urartu Krallığı MÖ 650 yılından sonra muhtemelen Ninive ve Asur İmparatorluğundan önce yıkılmıştır. Yaklaşık olarak yüzyıl sonra Akhameinid Kralı Darius Bisutun kitabelerinde Urartu bölgesini Armenia Satraplığı adında Pers İmparatorluğun bir parçası olarak tanımlamıştır. Daha sonra gelen oğlu Kserkses'de kendisine ait olan üç dilli kitabesini Van kayalarına koydurmuştur. Urartu Devleti MÖ 7. Yüzyıldaki yıkılışından sonra hiçbir zaman tamamen yok olmamıştır (Erzen, 1992: 43-44). Urartu ülkesi, belli aralıklar ile Medler ve İskitler tarafından büyük bir istilaya uğramıştır. Kültür bölgeleri büyük bir yıkıma uğramış ve bu yıkımdan sağ kurtulanlar ise dağlık bölgelerine sığınmak zorunda kalmışlardır. 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Urartular tam anlamıyla Büyük Kyros tarafından ortadan kaldırılmıştır (Erzen, 1992: 42-43; Salvini, 2011: 74).

Babillerin Yıllık kayıtlarında Kyros'un Urartuları ele geçirdiği yazılı belge aşağıda gösterildiği şekildedir.

Nisan ayında Kral Kyrus (II) Pers Ülkesinde ordusunu topladı ve Dicle Nehrinin alt kısmından Arbelaya (Erbil) doğru yürüyüşe geçti. İyyar ayında U[rartu] Ülkesi üzerine yürüdü. Onun kralını yendi, sahip olduklarını ele geçirdi, (orada) garnizonunu kurdu. Sonra kral ve garnizonu oraya yerleşti (Abdulghafur, 2017: 8)

Urartu Krallığının yıkılmasıyla yaşam şekillerinin değiştiğini görmekteyiz. Ovalar ve dağ yamaçlarındaki kaleler ve höyük benzeri yerleşim alanlarını terk etmişlerdir. Urartuların yıkılması sonucu oluşan otorite boşluğu ve karışıklıklar sebebiyle halkın daha korunaklı olan yüksek alanlara çıktığı tahmin edilmektedir (Yiğitpaşa, 2015: 513).

Urartu Devleti döneminde Muş ve Van bölgesinde olduğu gibi Mezopotamya ve Transkafkasya içinde belli bir sınırdan bahsedilmektedir. Ancak daha sonra bölgeye gelen imparatorluklar için durum çok daha farklı olmuştur. Önce Urartu sonrasında ise Asur Devleti'nin yıkılması ile belli dönemlerde farklı devletler bölgede hakimiyet kurmaya başlamıştır. Daha sonra gelen Akhamenid, Pers, Selevkoslar ve Romalılar sadece Yakın Doğu coğrafyasına odaklanmakla kalmadılar Avrupa ve Güney Asya'ya kadar yayılan bir devlet ve kültür birliği oluşturmaya çalıştılar (Rothman, 2004: 138).

2.3. Medler Döneminde Muş (MÖ 728-550)

İskit saldırılarından kurtulmayı başaran Urartular daha korunaklı alanlara çekilmiş ve son yerleşim yerleri ise Medler tarafından yapılmıştır. Kurulan son Urartu eserleri mimari anlamda çok zayıf olsa da Urartu geleneğinin Medler tarafından devam ettirildiğini görüyoruz. Urartular MÖ 7. Yüzyılın sonuna kadar Medler tarafından ortadan kaldırılmamıştır. MÖ 6. Yüzyılın ikinci yarısına kadar bağımsız bir şekilde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Daha öncede belirtildiği gibi Urartuları tarih sahnesinden silen kişi Pers İmparatoru Kyros olmuştur. Babil (MÖ 609) ve Pers Kralı Dareios'un (MÖ 521-486) belgelerinde "Araştı" ismi geçse de, bu durumu Urartular ile bağdaştırmak yanlış olacaktır. Bu kavramın sadece bir coğrafi

bölgeyi kastetmek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir (Yiğitpaşa, 2010: 31; Salvini, 2011: 97; Yiğitpaşa, 2015: 513).

Urartu devletinin yıkılmasıyla beraber Van ve Muş Bölgesinde kültürel anlamda bir belirsizlik yaşanmıştır. Bu dönem hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu dönemde Transkafkasya ile olan iletişimin kesilme noktasına gelmesi bu dönem hakkındaki belirsizliği daha da artırmaktadır. Urartu krallığının yıkılması ile bölge siyasi anlamda yeni bir aşamaya geçmiş ve bölge siyaseti Medler tarafından şekillenmeye başlamıştır (Tiryaki, 2019: 99)

Medler'e, ilk defa MÖ 9. yüzyılın ortalarında Asur kaynaklarında karşılaşılmaktadır. Med Devleti, Hazar Denizi'nin güneyi ile İran'ın kuzeybatı yaylalarında kurulmuştur. Bu dönemde Hanasiruka adlı liderin Sagbita adını verdikleri kral şehrinde ikamet ettiği ve 1200'den fazla şehre hakimiyet kurduğu bilinmektedir. Verdiğimiz bilgilerden Medlerin aslında göçebe değil de yerleşik bir toplum olduğu düşünülmektedir. Medler krallar tarafında değil de şehir beyleri tarafından yönetilmiştir (Yiğitpaşa, 2010: 30)

Urartu Devleti'nden sonra Anadolu bölgesinin en büyük gücü Medler olmuştur. Medler MÖ 625 tarihinden itibaren Anadolu'da önemli bir askeri tehlike olmaya başlamıştır. MÖ 590 yılına gelindiğinde Kızılırmak'a kadar olan bölge Medlerin hakimiyetine geçmiştir (Yiğitpaşa, 2010: 30; Tiryaki, 201).

Med ve Lidyalılar arasında savaşın başlangıç yılı olarak MÖ 590 yılları olarak görülmektedir. Heredotos'a göre Lidyalılar ile Medler arasında 5 yıl süren ve Halys savaşında (MÖ 585) güneş tutulmasıyla sona eren savaş öncesinde Anadolu'daki Urartu topraklarının Halys Savaşı öncesinde Medler tarafından işgal edildiği tahmin edilmektedir.

Strabon'a (MÖ 522) göre Medler Kapadokia'daki Zela (Zile) civarında İskitlere karşı bir zafer kazandığından bahseder buda o dönemde bölgedeki Med hakimiyetinin devam ettiğini göstermektedir (Erzen, 1992: 42).

MÖ 590 yılına bakıldığında Medlerin Muş ve Van bölgesini ele geçirdiğini Kızılırmak'a kadar olan alanda kuvvetli bir hakimiyet kurduğu görülmektedir. Med

Kralı Kyaksares(MÖ. 625-585)'in, Babil Kralı Nabopolassar ile yaptığı barış antlaşmasına göre (Yiğitpaşa, 2010: 30), Dicle ve Fırat'ın yukarı kısmından, Kızılırmak Nehrine kadar olan bölge Med Krallığına bırakılmıştır. Böylece Babil Krallığı ile yapılan antlaşma ile Med Krallığı Yakın Doğu bölgesinde askeri ve politik olarak daha kuvvetli hale gelmiştir (Tiryaki, 2019: 99-100).

2.4. Akhaimenidler (Pers) Döneminde Muş (MÖ 550 – MÖ 330)

II. Kyros, Med Devletini kötü yönetip zayıflamasına sebep olan Astyages'e karşı isyan eder ve MÖ. 550 yılında iki hükümdar arasında yapılan savaşı II. Kryros kazanarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Kyros ilk önce Med Krallığı kenti Ekbatana'yı almış daha sonra ise sırasıyla Elam Krallığının Başkenti Susa ve Babil İmparatorluğu Babilon gibi dönemin önemli şehirlerini almıştır. MÖ 541 yılında Lydia kralı Kroisos'u mağlup edince Anadolu Pers hakimiyeti altına girmiştir. Adını saydığımız savaşlar sonucunda Persler MÖ 550-331 yılları arasında 200 yıl bir süre zarfında dünyanın en büyük imparatorluğunu kurmuşlardır. Ege'den İndus Vadisi'ne Mısır'dan Kafkaslar'a kadar geniş bir alanda hakimiyet kurarak insanlık tarihine büyük bir etki yapmışlardır (Yiğitpaşa, 2010: 28-31-34)

Persler. Avrupa ve Güney Asya'ya kadar yayılan bir devlet ve kültür birliği oluşturdular. Akhamenid imparatorluğu merkezinin bulunduğu Batı İran'dan Yunanistan ve Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Akhaimenid İmparatorluğu fethettiği bölgelerde kendi kültür yapısını dayatmaya çalışmadı, aksine diğer kültürlerden de faydalanmaya çalışmıştır. Özellikle Urartulardan askeri ve mimari alanda etkilendikleri görülmektedir (Rothman, 2004: 143-146).

Pers imparatorluğu Van ve Muş bölgesine yapılan seferleri bir kaynak olarak görmüştür. Ülkeleri savaş ganimeti, düzenli bir şekilde haraç almak, yönetilen sınırlar içerisinde yapılan ticareti kontrol altında tutmak, üretimin devamlılığını sağlamak, toplumların genç nüfusundan yararlanıp asker ve inşaatlarda çalışacak insan iş gücünü karşılamak ve bütün bunlara bağlı olarak zenginliklerini artırmak istemişlerdir.

Akhaimenidler, Mezopotamya, Mısır ve Batı Anadolu'da büyük bir zenginliğe ulaştılar. Zenginliklerini korumak için yollar inşa ettiler. İnşa ettikleri

yolun bir güzergahı her ne kadar Van'dan geçiyor olsa da Muş yaylalarından özellikle kaçındıklarını görülmektedir. Bu durum Muş'un Akhaimenidlerin kontrolü altında olmadıkları anlamına gelmemelidir, Bu bölgeleri kontrol etmek için yerel halktan faydalanmışlardır. Ele geçirdikleri bu bölgelerde yerel dillere ve geleneklere karışmadan, yerel halkı menfaatleri doğrultusunda kullanmada başarılı oldular. Muş-Van bölgesinin bu dönemde Ermenistan satraplığına dahil edildiği görülmektedir. Pers İmparatorluğu Batı kökenli olan Hellenistik bir devlet olan Büyük İskender İmparatorluğu tarafından MÖ. 330 yılında yıkılmıştır (Yiğitpaşa, 2010: 28-34).

2.4.1. Akhaimenidler Dönemi Çanak Çömleği

Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Akhaimenid çanak çömlekleri, arkeoloji buluntuların eksik olması nedeniyle, Urartu çanak çömlek döneminin ne zaman bittiğini ve Akhaimenid çanak çömleğinin ne zaman kullanılmaya başladığı bilinmektedir.

Urartu Devleti'nin yıkılması ile beraber Anadolu yeni bir çanak çömlek tarzı ortaya çıkmaya başlamıştır. Akhaimenidlerin hakimiyet kurduğu alanlarda ortaya çıkan bu çanak çömlek çeşidi, krem astarlı ve boya bezemeli bir tarzıdır.

İki yüz yıldan fazla Anadolu'yu kontrolleri altında tutan Persler, Anadolu'nun kültürü ve tarihinin biçimlendirilmesinde büyük katlı sağlamışlardır. Akhaimenid dönemi "TriangleWare/Üçgen Bezeli Seramik" ve "FestoonWare/Fisto Bezemeli Seramik"ler Doğu Anadolu'da varlığı belgelenmiştir. Seramiklerin bulunduğu alan ile Pers hakimiyetinin bulunduğu bölgelerin birbirleriyle uyduğu görülebiliyor. Genel olarak birbirine benzeyen Pers seramiklerinin, farklı bölgelerde bulunan çanak çömleklerin kendilerine has yerel tarzda üretilmeleri ile birbirinden farklı olduğu görülmektedir. (Yiğitpaşa, 2015: 514-521).

2.4.2. Muş'ta Akhaimenid Buluntu Alanları

Köprüyolu/Karağıl, Eretepe/Liz, Suboyu 1/Hunan 1, Suboyu 2/Hunan 2, Üçdere/Oğank, Tabanlı/Kirtakom, Körpeağaç/Dom, Yeroluk/Palas, Bozbulut/Kömüs, Girmakara 2/Miğrakom, Alazlı/Tirmit, Gerayın/Girçay, Türker Tepe/Soğkom, Çukurbağ 4/Orgünos 4, Durugöze 1/ Tifnik 1, Durugöze 2/Tifnik 2,

Elmakaya/Later, Mollakendi/Mollakent, Üçtepe/Milibar, Yağmurlu/Misakşin, Güllüova/Şeyhyakup, Malazgirt Höyük/Malazgirt, Bostankaya/Bostankaya, Tepeköy höyüklerinde Rothman tarafından buluntular ele geçirilmiştir (Rothman, 2004: 129).

2.5. Demir Çağı'ndan Sonra Muş ve Çevresi

2.5.1. Selevkoslar Döneminde Muş (MÖ 330-MÖ 64)

Geç Demir Çağı döneminde, MÖ. 334'te Büyük İskender'in Anadolu'ya girmesi ve Grinikos'da Sardes satrapı Spithridates komutasındaki Pers güçlerini mağlup etmesi ve bütün toprakları hakimiyeti altına almasıyla Anadolu'da yeni bir dönem başlamıştır (Yiğitpaşa, 2010: 33).

İskender'in erken ölümü sonucu bölgenin yönetimini eline alan Selevkoslar bölgede çok fazla değişikliğe gitmediler. Akhamenidlerin geleneklerini devam ettirdiler. Selevkoslar döneminde bölgenin kontrolü yerel hanedenler ve güç sahibi kişilerin elinde olduğu görülmektedir. İskender burayı fethedince Pers soyundan Mithranes'i atamıştır (Rothman, 2004: 143). Muş-Van bölgesinin bu dönemde de Ermenistan Satraplığı'na bağlı olduğu görülmektedir.

Muş bu dönemde Karadeniz güneyinde bir yer olarak tanımlanmıştır. Akhamenid İmparatorluğu döneminde Muş'un Ermenistan'ın bir bölgesi olarak kabul edildiği görülmektedir.

Bu dönemde Ermenistan Satraplığı için ünlü tarihçiler şu cümleleri kullanmıştır; Heredotos Ermenistanı bloklar halinde zengin bir ülke olarak adlandırırken, Ksenophon büyük, refah ve huzur içinde yaşayan bir şehir olarak adlandırmıştır. Ermenistan birçok ad katmandan meydana geldiğini o tarihlerde, Ermeni Satraplıklarından bilinen sadece birkaç büyük yerleşim yeri olduğunu, dağlık bölgede yaşayan Kardukh topluluklarını olduğunu, Bitlis Geçidi'nden Muş'a ve Murat nehri boyunca kuzeye doğru gittiklerini ve burada büyük bir şehrin varlığından bahsetmemektedir.

Selevkosların uzun mesafelere ve zor arazi şartlarına bakmadan, Muş ve çevresi dahil olmak üzere, Doğu Anadolu'da askeri ve siyasi açıdan kuvvetli bir

hakimiyet kurmaya çalışması, bölgenin sahip olduğu insan gücü ve hammadde zenginliğinden gelmektedir (Rothman, 2004. 143-146; Ksenophon, 2017: 99-109).

2.5.2. Partlar (MÖ 248-MS 228) ve Roma İmparatorluğu (MÖ 753-MS 305) Döneminde Muş Bölgesi

Part devletinin MÖ. 248 yılında tarih sahnesine çıkması ile İran topraklarının büyük kısmını Selevkoslar'dan geri almışlardır. Part hükümdarı II. Mithridat döneminde (MÖ 174-136) İran ve Irak topraklarında Selevkoslar'a karşı büyük bir üstünlük sağlamıştır.

Part Devlet'inin kurulmasıyla beraber Helenistik kültüre karşı Doğu kültürünün bir zaferi olarak görülmektedir. Part Devleti Helenistik Kültüre bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Selevkoslar topraklarını batıya doğru ele geçirmesi, Aynı zamanda Roma ile komşu olması anlamına geliyordu, bu durum bölgede iki yeni gücün mücadelesini beraberinde getirmiştir. Romalılar ve Partlar İpek Yolu'na hakim olmak için büyük bir mücadeleye girmiştir. MÖ 53'ten sonra Partlar ve Romalılar arasında sürekli sınır savaşları olmuştur (Tuncel, c. 31, 2006: 368-371; Kılıç, 2012: 178).

Muş bölgesi Roma ve Partların sınır bölgesinde yer almıştır. Bunun için iki büyük imparatorluğun mücadele alanı olmuştur. Roma ve Partlar döneminde, iki büyük imparatorluk arasında yapılan birçok savaş Muş-Van bölgesinde gerçekleşmiştir. Muş-Van bölgesi iki imparatorluk arasında devamlı el değiştirmiştir.

Roma ve Part imparatorluğu döneminde yarı bağımsız sınır bölgesi olarak kalmıştır. Bu dönemde çoğunluğu kuzeydoğu ve İç Anadolu'nun yukarı kesiminden bölgeye birçok insan grupları yerleştirilmiştir. Bu yerleştirme sonuçlarından kültürel ve yerleşim anlamında bazı değişikliklerin olduğunu görmekteyiz.

Urartuların mevcut bölgeyi savunma amaçlı yüksek noktalardaki yerleşim anlayışı terk edilmiş. Ova yani daha düz alanları yerleşim yeri olarak seçtiklerini görülmektedir. Roma dönemi Erentepe (Liz) Kilisesi bu durumu kanıtlayan en nesnel örnektir (Rothman, 2004: 144-145).

2.5.3. Roma Dönemi Mezar Örnekleri

Roma dönemi en iyi nekropol örneklerine Mollakent Nekropollerini örneği verilebilir. Bu dönemde nekropoller ve mezar tarzlarında farklı biçimlerin kullanıldığına şahit olunmaktadır. Mollakent Nekropolü'nde oda mezar, arcosolium mezar ve khamosorion mezar olmak üzere üç tip mezar şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Elimizdeki buluntulardan arcosol mezar tiplerinin daha çok Muş'un batı kesiminde yoğunluk oluşturduğuna şahit olunmaktadır. Muş bölgesinde Roma dönemine ait yaygın mezar tipleri arcosolium ve khamosorim mezar tipleridir. Malazgirt İlçesi'ne bağlı Güleç (Gomik) ve Varto İlçesi, Karaköy Kalesi kayalıklarında khamosorion tipi mezar örnekleri bulunmaktadır. Varto Karaköy Kaya Mezarı ve Tekne Mezarı Roma Dönemi'nin Muş coğrafyasındaki varlığını kanıtlayan örneklerdendir (Biber, 2015: 350-351; Biber ve Erdoğan 2018: 1030-138).

2.5.4. Helenistik ve Roma Dönemi Buluntu Alanları

Helenistik ve Roma dönemi buluntu alanları; Köprüyolu/Karağıl, Erentepe/Liz, Suboyu 1/Hunan 1, Suboyu 2/Hunan 2, Üçdere/Oğank, Tabanlı/Kirtakom, Körpeağaç/Dom, Bozbulut/Kömüs, Girmakara 2/Miğrakom, Girmakara 1/Alikirpun, Alazlı/Tirmet, Gerayın/Girçay, Türker Tepe/Sağkom, Çukurbağ 1/Orgünus 1, Çukurbağ 3/Orgünus 3, Durugöze 1/Tifnik 1, Durugöze 2/Tifnik 2, Gök Tepe/Kanireş, Kir Tepe/Şeyhyusuf, Muş Höyük/Muş, Miğdi/Ziyaret (Rothman, 2004: 129).

3. DEMİR ÇAĞI'NDA ARKEOLOJİK ALANLAR

Arkeoloji; eski kültür ve medeniyetlerin günümüze ulaşmış kalıntılarını araştırarak, bu kültürler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan bilim dalıdır. Eski kültürlerle ait kalıntılar toprak altında kaldığı için bunlar ancak kazı yapılarak yeryüzüne çıkarılabilmektedir. Oldukça karmaşık olan bu sistem arkeolojinin ana çalışma sistemidir. Bu bilgilere dayanarak arkeoloji kazı bilimidir demek mümkündür. Bu sayede insanlığın binlerce yıllık tarih öncesi yazısız dönemlerinin kültürü hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Bir kavram olarak arkeoloji ilk defa Rönesans ile kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Batı Ülkeleri, Klasik Yunan ve Roma uygarlıklarını anlamaya çalışmışlardır. Andre Palladio 'nun (1508-1580) Roma şehrinde keşfettiği buluntular arkeolojinin ilk eserleri sayılmaktadır.

İlk buluşlar insanlık tarihi açısından çok fazla bilgi vermiyordu çünkü sadece define aramak amacıyla çok amatörce kazılar yapılıyordu. Bu durum arkeolojik alanlara büyük zarar vermekteydi. Bunun en güzel örneği Avurtuyalı Prince d'Elboeuf'un 1709-1715 yıllarında Pompei'de yaptığı gelişi güzel kazılar olmuştur. Bütün bu olumsuz kazılara rağmen insanlık tarihinin çok zengin olduğuna dair görüşünün benimsenmesi açısından çok önemli olmuştur.

İlk kapsamlı kazılar 19. yy. da gerçekleşmiştir. Fransız İhtilali'ni takip eden yıllarda Avrupa'da müzecilik ilgi görmüştür. Arkeolojinin bir bilim haline gelmesinde ilk adımları atan ve modern arkeolojinin de kurucusu sayılan Alman arkeolog Johann Joachim Winchelman (1717-1768)'dir. Yayımladığı *Geschichte der Kunst des Alterthums* adlı eserinde insanlık tarihinin sadece filolojik çalışmalar ile açıklanmayacağını, eski insanların kültürünü ve yaşayış şekillerini öğrenebilmek için toprak altında bulunan yerleşim alanlarının ortaya çıkarılması gerektiğini savunmuştur. Böylece 19. yy. da Almanlar İtalyanlar, İngilizler ve Fransızlar tarafından Avrupa müzelerine birçok eser kazandırılmıştır (Sevin, 1995: 17-23).

3.1. Höyükler

Eski yerleşim alanlarının doğal afet, savaş, ya da başka bir sebepten dolayı terk edilen yerleşim alanlarının zaman içerisinde, iklim şartları, erozyon, yıkılma, hayvan ve bitki örtüsü tarafından yüzeyinin tamamen toprak ile kaplanması ve tekrar toprak olması sonucunda oluşur. Bu sebepten dolayı höyükler için birer toprak yığını haline gelmiş yerleşim alanıdır (Sevin, 1995: 24-27).

Muş ve Çevresinde arkeolojik buluntuların en zengin olduğu alanlar höyüklerdir. Höyükler genel olarak arazi yapısına göre yerleşim görmüştür. Daha çok ova içerisinde bulunan nehirlerle yakın yerler yerleşim alanları olarak tercih edilmiştir. Günümüz yerleşim alanlarının höyüklerin üstüne ya da yakınına kurulması, höyüklerin çok ciddi şekilde hasara uğramasına sebep olmuştur (Biber, 2016: 336).

3.1.1. Abo (Gele Abo)

Höyük Malazgirt ilçesinin 21 km kuzeybatısında bulunan Aşağı Kıcık Köyü'nün 1750 m. güneybatısına, Hazine Tepe Kalesi'nin ise 1100 m. batısına konumlanmaktadır. 2011 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafınca yürütülen yüzey araştırmalarında arkeoloji dünyasına kazandırılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan, doğudan batıya yere doğru alçalan, kuzeyi düze yakın eğimli, güney kısmı ise dik olan bir höyüktür. Batısı dar doğusu geniş, 150x225 m. Ölçülerinde olan oval şeklindedir. Alt bölümünde bir sıra sur izine rastlanmıştır. Höyüğün kuzey ve doğu kısmında 0.90 m. genişlikte, orta büyüklükte işçiliksiz taşlardan yapılmış bir duvar bulunmaktadır. Höyüğün yüzeyinde Demir Çağı'na ait çanak çömlek parçalarından oluşan buluntular ele geçmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 307; TAY Project, E.T. 20.02.2021).

3.1.2. Adaksu

Malazgirt İlçesi'nin 20 km güneyinde bulunan Adaksu Köyü'nün güney kısmında bulunmaktadır. Daha önce Özfirat tarafından incelenen höyük, 2010 yılında Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında yeniden ziyaret edilmiştir. Höyüğün kuzeyi ve batısından Adaksu deresi akmaktadır. Höyük 350x250 m. ölçülerinde oval yapılı düz bir biçimdedir. Kuzeyde 25 m., güney kısmı ise 17 m.

yüksekliktedir. Höyüğün büyük bir kısmı tel örgü ile çevrilmiş ve köyün mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır. Batı ve kuzeydoğu kısmında yeni yerleşkeler inşa edilmiştir. Yapılan yüzey araştırmalarında höyükte İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait seramik parçaları bulunmuştur (Özfırat, 2001 : 124; Biber, vd., 2011: 387: TAY Project, E.T. 20.02.2021).

3.1.3. Adalar 2

Adalar 2 Höyüğü, Malazgirt İlçesi'nin Adalar Mahallesi'nde, günümüzde kullanılan su havuzunun güney bölümünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafında yapılan 2011 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Aşağı yukarı 50x65 m. ölçülerinde, hafif oval yapılı bir höyüktür. Güney ve batı kısmında tek sıra halinde duvar kalıntıları bulunmaktadır. Kaçak kazılar sonucu açılan çukurda, dört yüzüde iyi bir şekilde işlenmiş bazalt taşlar ile inşa edilmiş yapı kalıntıları bulunmaktadır. Doğu bitişiğinde bir bölümü kaya kilisesi bulunmaktadır. Yapılan yüzey araştırmalarında İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağa ait seramik parçaları ele geçirilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 305; TAY Project, E.T. 20.02.2021).

3.1.4. Aktuzla

Malazgirt İlçesi, Aktuzla Köyü'nün 250 m batısında, tuz işletme tesislerinin kuzey bitişiğinde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından gerçekleştirilen 2011 yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılmıştır. Kuzeyi daha az eğimli, güney kısmında 17 m. yüksekliğinde, aşağı yukarı 30x50 ölçütlerinde oval yapılı, düz konili bir höyüktür. Höyükte çok fazla belirgin olmayan mimari kalıntılar ve az sayıda Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait seramik parçaları ele geçirilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2013: 306; TAY Project, E.T. 20.02.2021).

3.1.5. Alikirbun 1/Girmakara

Korkut (Til/Azakpur) İlçesine bağlı Kocatarla'nın (Alikirpun) 2 km doğusunda; Alazlı yolunun kuzey kısmında 15 m yüksekliğinde, etrafa yayılan çanak çömleklere göre 300 m genişliğinde bir höyüktür. Yerleşimin güney kısmında Muş-Bitlis yolu, kuzeyinde tren istasyonu, Doğu tarafında ise Alazlı Höyük bulunmaktadır. İlk defa Kökten tarafından Alikirpo ismiyle kayıt altına alınmıştır. Rothman ise höyüğün ismini Girmakara 1 olarak kaydetmiştir. Höyük Kuzey güney

yönünde 160, doğu batı kısmında ise 100 m. ölçülerinde, 18 m. yüksekliğinde oval yapılı, düz konili bir yerleşim yeridir. Höyük üzerinde birçok kaçak kazı çukuru yer almaktadır. Höyüğün üst kısmın da çok sayıda kapak mezar taşı bulunmaktadır. Biber 'in ekibi ile beraber gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında Tunç (Karaz) Çağı, Demir Çağ ve Ortaçağ çanak çömlekleri bulunmuştur (Kökten, 1945: 465; Rothman, 2004: 129; Biber, 2016: 342; TAY Project, E.T. 21.02.2021).

3.1.6. Ayrınlı/Şeyhpirim 1

Muş il merkezinin 15 km kuzeydoğusu, Boyuncuk (Şeyhyusuf) Köyü'nün 2 km güneydoğusu ve Muş'a giderken çevre köylerinin kullandığı karayolun doğusunda bulunmaktadır. (Şekil 5) Kuzeydoğusunda Alican Köyü'nün mezarısı Şeyhpirim ve Kırköy Belediyesi, batı-kuzey batısında ise Alican Köyü yer almaktadır. Burney'in 1957 yılında yaptığı yüzey araştırmalarında yeri ilk defa saptanmıştır. Russell höyükten toplanan buluntulara üzerinde incelemeler yapmıştır. Yaptığı incelemeler sonunda çark yapımı saman yüzlü maldan parçalar ile aynı malın boya bezemeli parçalarına rastlamıştır. 1991 yılında M.S. Rothman tarafından höyükte tekrar incelemeler yapılmıştır. Hanifi Biber'in ekibiyle beraber yaptığı yüzey araştırmalarında Demir Çağ ve Ortaçağ'a ait çanak çömlek örnekleri bulunmuştur (Biber, 2016: 338; TAY Project, E.T. 21.02.2021).

3.1.7. Bahçe

Malazgirt İlçesi, Bahçe Köyü'nün 2 km doğusundaki Konutlar Mezrası'nın hemen güney kısmında, Doğantaş Yolu'nun doğu bitişiğinde ve Bahçe Deresi'nin kuzey kesiminde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından gerçekleştirilen 2011 yüzey araştırmasında saptanmıştır. Güneybatı kısmında 22 m. yüksekliği bulunmaktadır. Kuzey bölümü diğer yönlerle göre daha az eğimlidir. Kuzeydoğu-güneybatı yüzünde 45x75 oval şeklinde bir höyüktür. Batı ve güney yüzlerinde aşamalar halinde surlar bulunmaktadır. Her şeyden önce kuzeybatı kenarında dikdörtgen taşlarla inşa edilmiş 0.80 yüksekliğindeki parçaları çok iyi korunmuş durumdadır. Yapılan yüzey araştırmalarında genel olarak Demir Çağı'na ait seramik parçaları bulunmasına rağmen, İlk Tunç Çağı'na ait parçalara da rastlanmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 304; TAY Project, E.T. 21.02.2021).

3.1.8. Balotu (Teygut)

Bulanık İlçesi'nin 15 km batısında bulunan Balotu Köyü'nün aşağı yukarı 1 km batısında, Nevale Kevir Deresi'nin doğu bitişiğindeki tepelik bir bölge üstünde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Batı bölümü kısmen kayalıktır. Kuzeybatı alt bölümlerinde sur temelleri görülmektedir. Tepe üstünde düzensiz bir durumda mimariyi gösteren ana kalıntılar bulunmaktadır. Yüzey araştırmalarında İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait seramik parçaları bulunmuştur (Biber, vd., 2011 : 377; TAY Project, E.T. 21.02.2021).

3.1.9. Çaygeldi (Birektaş Tepe)

Bulanık İlçesi, Çaygeldi Köyü'nün kuş uçuşu 1250 m. güneyinde yer almaktadır. 1999 yılında Özfırat tarafından incelenen höyük, Biber ve Çavuşoğlu'nun 2009 yılında bölgede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında tekrar incelenmiştir. Rakımı 1912 olan Birektaş Tepe üzerinde bulunmaktadır. Kuzeyden güneye doğru aşamalı bir şekilde yükselen dört teras halindeki yükseltinin en güneyinde ve en yüksekte olanın üzerindedir. 160x275 m. ölçülerinde, kuzey-güney yüzünde, düz konili, ova şeklinde bir höyüktür. Güney yönü 90 derecelik eğimli olup, dik ve doğal bir kayalıkla bitiyor. Yüzey araştırmalarında Orta Tunç Çağı (?) ve Demir Çağı'nın her dönemine ait seramik parçaları ele geçmiştir (Özfırat, 2000 : 194; Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 207; TAY Project, E.T. 22.02.2021).

3.1.10. Çayırdere (Hacı Lezgin Tepesi)

Malazgirt İlçesi'nin 15 km batısındaki Çayırdere Köyü'nün 1.2 km güneyinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Höyüğün güneydoğusu ve doğusundan bir dere akmaktadır. 25 m. yüksekliğe olan güney bölümü kayalık, 175 m. genişliğinde dairesel yapılı, 1634 m. rakım bir tepenin üstündedir. Yüzeyinde herhangi bir mimari kalıntıya ulaşılamamıştır. Yalnız bölgede yapılan kaçak kazılar sonucu oluşan çukurlarda Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait seramikler bulunmuştur (Biber, vd., 2011 : 391; TAY Project, E.T. 22.02.2021).

3.1.11. Değirmen-tepe

Bulanık İlçesi, Çaygeldi (Alibocan) köyü merkezinde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmıştır. (Şek. 6) 1721 rakıma sahip olan höyüğün doğu bölümü 25 m. yüksekliğindedir. Doğu ve kuzey bölümünde köy yerleşimleri yer almaktadır. Doğu eteklerinde Alitacir Deresi akmaktadır. Höyük 110x170 m boyutlarında, kuzey-güney kısmı oval şekilde, batısı yayvan doğusu diğer kısımlara oranla daha dik, yayvan konilidir. Yapılan yüzey araştırmalarında üzerinde ve etrafında Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı (Bianili), Orta Çağ dönemlerini yansıtan seramik parçaları saptanmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 2007; TAY Project, E.T. 22.02.2021). 2021 itibari ile höyük çok daha fazla tahribata uğramış durumdadır. Yüzeyinde ve etrafında birçok yeni yerleşim bulunmaktadır. Ayrıca günümüzde höyüğün kuzey ve kuzeybatı bölümünde yapılan yeni bir yol höyüğe büyük bir zarar vermiştir.

3.1.12. Dolabaş

Malazgirt İlçesi'nin 11 km kuzeyinde bulunan Dolabaş Köyü'nün hemen Doğu kısmında bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Doğu-batı kısmında 125 m., kuzey-güney yönlerinde ise 80 m. boyutunda, oval şekilde, düz konili bir höyüktür. Kuzey-kuzeybatısında ufak bir dere yatağı bulunurken, güney yönünde ise köy yerleşimleri vardır. Yüzeyinde herhangi bir kalıntı bulunmayan Höyük, yapılan kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan, ortalama 0.30x1.50x2.00 m boyutunda, çok sayıda kalın sal taşı yer almaktadır. Bazılarının yüzeyinde “haç” işareti bulunan bahsi geçen taşların Orta Çağ Ermeni mezarlarıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında Demir Çağı'na ait seramik parçaları da bulunmuştur. Höyük Erzurum K. ve T.V.K.K.'nın 04.04.19898 tarih ve 7 sayılı kararı ile “Dolabaş Höyüğü” ismiyle tescillidir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 306; TAY Project, E.T. 22.02.2021).

3.1.13. Dom (Körpeağaç)

Muş İl merkezinin kuzeybatısında; Yaygın Bölgesine bağlı Körpeağaç (Dom) Köyü'nün hemen Kuzey kısmında, köye göre yüksek bir konumda olan, 15 m.

yüksekliğinde ve 100 m. çapında bir tepenin üstünde bulunmaktadır. Kuzey bölümünden Muş-Elazığ kara yolu bulunmaktadır. Batısında köy yerleşimleri, batı-kuzeybatısında Gaybeyan (Hirtadom) Höyüğü, kuzey-kuzeybatısında Konukbekler Kasabası bulunmaktadır. Güney ve güneybatısından toprak alınması sonucu geniş ve dik bir kesit oluşmuştur. Köylülerin verdiği bilgiye göre Konukbekler Belediyesi 'nin toprak aldığı ortaya çıkmıştır. Höyük ilk defa C.A. Burney tarafından bulunmuş ve İlk Tunç dönemine ait arkeolojik alanı olarak kaydedilmiştir. Rothman'ın ilk kaynağında İlk Tunç yerleşim alanı olarak kaydedilen höyük, Rothman'ın aynı araştırmasının farklı kaynaklarında İlk Tunç yerleşim yerlerinde adı geçmemektedir. Biber ve ekibi tarafından yapılan 2012-2014 yüzey araştırmalarında İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir (Biber, 2015: 340; TAY Project, E.T. 22.02.2021).

3.1.14. Durugöze 1 (Tifnik 1)

Muş il merkezinin kuzeydoğusunda, Murat Nehri'nin kuzey bölümünde, Çukurbağ Köyü'nün kuzeybatı kısmında, Durugöze (Tifnik) Köyü'nün cephesinde bulunmaktadır. (**Şek. 7**) 1332 rakıma sahiptir. Güney bölümündeki yüksekliği 17 m.'dir. Höyük 180 m. boyutunda, düz konili yuvarlaktır. Höyük dört kısımdan köy yerleşimleri tarafından kuşatılmış ve kısmen tahrip olmuş durumdadır. İçi ve dışı ayrı yüzey renkli Karaz mal örnekleri ele geçmiştir. Rothman tarafınca yapılan Muş Ovası yüzey araştırmasında; Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Roma ve Ortaçağ dönemlerine tarihlenen bulgular elde edilmiştir. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında ise Demir Çağ ve Ortaçağ' ait çanak çömlekler ele geçmiştir (Rothman, 1991: 287; Biber, 2015: 337; TAY Project, E.T. 26.02.2021).

3.1.15. Eretepe (Liz)

Bulanık İlçesi'nin 24 km güneybatısında Muş-Bulanık Karayolu üzerindeki Eretepe (Liz) Beldesi'nin doğu kısmında bulunmaktadır. (**Şek. 9**) Höyük 1488 m rakıma sahip, 285 m genişliğinde, dairesel bir yapıdadır. Güney ve doğu bölgesini I. Alparslan Baraj Gölü'ne dökülen Liz Deresi kaplamaktadır. Batı bölgesi yayvan,

doğu kısmı dik yapılı olup 43 m yüksekliğine sahiptir (TAY Project, E.T. 22.02.2021).

Höyük ilk defa 1945 yılında Kılıç KÖKTEN tarafından ziyaret edilmiş ve Paleolitik döneme ait obsidyen aletler bulunmuştur. Daha sonra 1991 yılında Rothman tarafından I. Alparslan Barajı'nın yapımında dolayı sular altında kalma riski taşıyan bölgelerde yaptığı yüzey araştırmasında Liz Höyüğü tekrar ziyaret edilmiştir. Yapılan yüzey incelemeleri sonucu; İlk Tunç Çağı, Urartu, Bizans, Selçuk ve Orta Çağ dönemine ait bulgular elde edilmiştir. Rothman bölgede Tunç Çağı'ndan Urartu dönemine geçişi anlatan iyi bir örnek olduğunu düşünmüş ve höyüğün ilerleyen yıllarda kazılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Roma dönemine ait kilise kalıntılarının varlığından bahsetmektedir. Bütün bunların dışında Rothman tarih boyunca Eretepe (Liz) 'den geçen tarihi yolun, Kafkasya, Orta Anadolu ve diğer bölgeler arasındaki iletişimi sağladığından dolayı, uygarlık tarihi açısından büyük bir önem taşıdığını söylemektedir (Kökten, 1945: 464; Rothman, 1991 : 287; Rothman, 2004: 149).

Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında yapılan yüzey araştırmasında, Höyük üstünde herhangi bir yapı parçası bulunmamıştır. Höyüğün yüzeyinde oluşan tahribattan dolayı duvar kalıntıları ile birlikte yüzeyde birçok İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait seramik parçaları ele geçirilmiştir. Höyük'ün batı kısmı modern konutlar ile kaplanmış durumdadır. Kuzey bölgesinden geçen karayolu ve köprü sebebiyle höyük zarar görmüştür. Erzurum K. ve T.V.K.B.K.'nun 27.06.1990 tarih ve 246 sayılı kararı ile tescil edilmiştir (Biber, Çavuşoğlu: 2011: 212). Höyüğün yüzeyi Eretepe (Liz) Belediyesi tarafından mesire alanına dönüştürülmüş ve yüzeyinde birden çok çardak yapılmıştır. Höyüğün doğu bölümünde yeni bir konut inşa edilmiştir.

3.1.16. Esenlik Höyük

Bulanık İlçesi'nin 22 km güneybatı kısmında, Eretepe Köyü'nün 4 km doğusunda yer almaktadır. Esenlik (Abri) Köyü'nün hemen hemen 770-800 m. doğu cephesinde yer almaktadır. (**Şek. 10**) Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. 120x225 m. boyutunda, doğu-batı

istikametinde oval yapılı, 1550 m. rakımı olan Seri Tepe üstünde yer almaktadır. Kuzey bölümü epey dik yapılı olan tepe üstündeki kalenin, batı bölümünde açık sur duvarı bulunmaktadır. Hem surlar hem de kalenin diğer mimari kalıntıları büyük ölçülerde, yarı işçilikli dörtgen taşlar ile yapılmıştır. Kalenin güneybatı bölümünde yolun hemen güney cephesinde, bir tepe üstünde kiklopik taşlar ile yapılmış bir duvara ait buluntular yer almaktadır. Kale ve çevresinde saptanan ve Orta Çağ'a tarihlenen buluntular dışında, basit ağızlı yapılı, kısa boyunlu çömlekler ile bazılarının üstünde balık kılıcı tarzında yontma bezemeler yer alan, kahve-kremi mallar ile Bianili çanak çömleklerine benzer kırmızı astarlı buluntular, Esenlik Kalesi'nin bir Orta Demir Çağ (Urartu) kalesi olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Erken Demir Çağ'a tarihlenen seramik parçaları da bulunmaktadır (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 211; Biber, 2013: 82; Biber, 2014: 172; TAY Project, E.T. 02.03.2021).

3.1.17. Gaybeyan (Hirtadom)

Muş il merkezinin kuzeybatısında, Yaygın Beldesi'nin Murat Suyu'nun kuzey kısmında ve Yoncalıöz (Gaybiyan) Köyü'nün 1 km doğusunda bulunmaktadır. 3 km doğu ve güneydoğusunda Körpeağaç (Dom) Köyü bulunan höyüğün, kuzey yakasından Muş-Elazığ yolu geçerken, güneyinden ise sulama kanalı akmaktadır. Höyük 8 m. yüksekliğinde 100 m. genişliğinde yuvarlak bir şekildedir. C.A. Burney tarafından yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Daha sonra nedeni bilinmeyen bir şekilde Rothman höyüğüne Hirtadom ismini vermiştir. Kaçak kazılar bulunan höyüğün yüzeyinde kuru tarımda yapılmaktadır. Biber ve ekibinin yaptığı yüzey araştırmasında İlk Tunç, Demir Çağ ve Orta Çağ dönemine ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Aynı zamanda höyük Yoncalıöz olarakta geçmektedir (Rothman, 2004: 129; Biber, 2015 :340; TAY Project E.T. 22.02.2021).

3.1.18. Girçay (Gerçayırı)

Muş il merkezinin doğu kısmında, Muş Ovası'nın güneydoğu bölgesinde, Gerçayırı (Girçay) adlı köyün yakınında, Kümbet Yunus Emre İlköğretim Okulu'nun güneydoğusunda yer almaktadır. Güney alt bölgesinden Tatvan-Muş tren yolu bulunurken, batıda Kapalı Köyü, güney kısmında ise Güdeyik Köyü bulunmaktadır. Rothman ve beraberindeki ekip Muş Ovası'nda, Alparslan Barajı inşasından dolayı

yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Van-Tatvan demir yolu inşası sırasında höyüğün güney kesimi tamamen yok olmuştur. Doğu kısmında ise iki yerleşim birimi bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmasında Demir Çağ ve Ortaçağ çanak çömlekleri ele geçmiştir (Biber, 2015: 342-343; TAY Project, E.T. 22.02.2021).

3.1.19. Girheliz (Miğrakom)

Hasköy İlçesine bağlı Düzkışla (Miğrakom) Köyü'nün 1,7 km kuzeydoğusundadır. Güney kesiminde Muş-Tatvan demir yolu bulunmaktadır. 270x220 m. genişliğinde, Kuzeybatı-güneydoğu yönünde, 20 m. yüksekliği olan bir höyüktür. Etrafında tarım yapılan höyüğün, yüzeyinde kaçak kazı çukurları ve etrafı briket ile örülmüş bir mezar yer almaktadır. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında, yüzeyinden ve kaçak kazı çukurlarında Erken Demir Çağı, Orta Demir (Urartu) Çağı ve Orta Çağ'a ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır (Biber, 2015: 343; TAY Project, E.T. 22.02.2021).

3.1.20. Göktepe

Muş il Merkezinin 11km kuzeyinde Muratgören Köyü'nün 2 km. güneybatısında, Muş-Bingöl karayolunun 1 km doğusunda ve Berce tarım işletmelerinin sınırları içinde bulunmaktadır. 1253 m. rakımlı, 100 m. genişliğinde, yuvarlak yapılı, 4 m. yüksekliğinde bir höyüktür. 1991 yılında Rothman başkanlığında yürütülen, Alparslan barajı yapımından dolayı sular altında kalacak yerleşim alanlarının belirlenmesi amacıyla yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Rothman tarafında höyüğün yüzeyinde Son Kalkolitik döneme ait seramik parçaları bulunmuştur. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait buluntular saptanmıştır (Biber, 2015: 339; TAY Project, E.T. 23.02.2021).

3.1.21. Göztepe

Bulanık İlçesi'nin 17 km güneyinde bulunan Göztepe (Piran) Köyü'nün merkezindedir. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Höyük 1619 rakımlı, 230 m boyutunda, dairesel yapılı bir yerleşim alanıdır. Höyük bölgesinde eski bir kilisenin olduğundan

bahsedilmektedir. Ancak Höyük yüzeyinde oluşan zarardan dolayı, günümüze ulaşmış olan birkaç duvar izinden herhangi bir sonuç çıkarmak zordur. Höyük ve çevresi yeni köy yerleşimleri tarafından istila edilmiş durumdadır. Höyük ve çevresinde İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönemine tarihlenen buluntular saptanmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2011: 209; TAY Project, E.T. 23.02.2021).

3.1.22. Güleç (Kömik)

Malazgirt İlçesi'nin 25 km kuzeyinde, Murat Kolu Köyü'nün 3 km güneyinde, Ağrı'ya bağlı Tutak İlçesi ile hudut oluşturan Kartavin Dağları'nın batı sınırındaki Güleç Köyü'nün hemen güney kısmında bulunmaktadır. Kuzey-güney yüzünde 85 m, doğu-batı yüzünde ise 70 m. boyutlarında oval yapılı, düz konili bir höyüktür. Höyüğün doğu kısmına bakan yüzünde, derin bir vadi içinde bulunan Cem Deresi akmaktadır. 1549 m. rakıma sahip olup, güney yüzü 22 m. yüksekliğindedir. Kaçak kazılar sonucu oluşan bazı çukurlarda mimari kalıntılar bulunmaktadır. Çoğunluğu Demir Çağ olmak üzere seramik parçaları bulunmuştur. Erzurum K. ve T.V.K.K.'nın 24.06.1989 tarih ve 162 sayılı kararı ile "Konakkuran Höyüğü" ismiyle tescil edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 306; TAY Project, E.T. 23.02.2021).

3.1.23. Gümüşpınar

Bulanık İlçesi'ne 12 km uzaklıktaki Gümüşpınar (Pulur/Pülür) Köyü'nün hemen güneybatısında bulunmaktadır. (Şek. 11) İlk defa C.A. Burney tarafından Doğu Anadolu'nun İlk Tunç yerleşmeleri arasında gösterdiği Höyüğün yüksekliğini 15 m, genişliğini ise 150x100 olarak belirtmiştir. Ancak Özfırat tarafından 1998 yılında yapılan araştırmalarda, Höyüğün boyutları 300x250 yüksekliği ise 30 olarak verilmiştir. Bu iki değişik ölçümün muhtemelen farklı arazi konumuyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Özfırat yaptığı araştırmalarda Orta ve Son Tunç Çağı'na ait seramik parçaları elde etmiştir. Günümüzde höyüğün bir bölümü köylülerin ev yapımından dolayı istila edilmiştir. Burney'in Pulur olarak kaydettiği höyük, daha sonra bölgede araştırma yapan Rothman tarafından kaydedilmediğini görmekteyiz. Höyük 2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından tekrar gözden geçirilmiştir. Höyük, kuzey-güney yönünde 250 m, doğu-batı yönünde ise 185 m. ölçülerinde

çıkıştır. Yüksekliği kuzey bölümü 20 m, güney bölümü ise 10 m. olarak ölçülmüştür. Doğu ve güneyi yayvan, kuzey ve batı kısımları ise oldukça dik yapılı, düz konili bir höyüktür. Höyüğün kuzey üst kısmında 70x80 cm ve 50x70 cm boyutlarında duvar için işlenmiş ve işlenmemiş kalker taşlarla onarılmış duvar kalıntıları ve dikdörtgen şeklindeki mekanlar bulunmaktadır. Höyüğün diğer bölümünde etrafa dağılmış bir şekilde büyük ve işçiliksiz taşlar yer almaktadır. Höyük'te Erken ve Orta Demir Çağı'na ait seramikler bulunmuştur (Özfırat, 2000: 194; Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 203; TAY Project, E.T. 23.02.2021).

3.1.24. Güzelbaba (Bezirhane)

Güzelbaba höyüğü, Malazgirt İlçesi, Güzelbaba Köyü'nün hemen batısında bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Güney kısmı 34 m. yüksekliğindedir. Batısı ve kuzeyi dik ve kayalık, doğusu ve güneyinin diğer yönlerle oranla eğimi daha azdır. Kuzey-güney kısmında basamak halinde artan, oval yapılı ve çift konili bir höyüktür. Kuzeybatı tarafından gelen Kocası Çayı batı yolunu izleyerek doğuya doğru akar. Doğu yönünde tek sıra sur kalıntıları bulunmaktadır. Kuzey ve güneydoğu yönlerinde ise Horosan harçlı Orta Çağ duvarları görülmektedir. Kuzey (üst) kısımda mekanlara ait duvar kalıntıları bulunmaktadır. Höyükte Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait seramik parçalarının yanında, Orta Tunç dönemine ait bir parçaya rastlanmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 305; TAY Project, E.T. 23.02.2021).

3.1.25. Harabe Tepe

Muş il Merkezi'nin 35 km kuzey bölümündeki Dumlusuyu Köyü'nün yaklaşık 1 km batısında, Murat Nehri'nin doğu bitişiğinde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Murat Nehri'nin yer aldığı batı bölümü 17 m. yüksekliğindedir. 50x90 boyutlarında olan oval şeklinde bir höyüktür. Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan buluntulardan mimarlığı hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. Küçük hacimli yarı işçilikli ve işçiliksiz çok sayıda taş malzeme bulunmaktadır. Höyükte genellikle Orta Çağ seramikleri bulunmakla beraber, tespit edilen bazı çanak çömlek parçalarının Demir Çağı'na ait olma ihtimalide vardır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 307; TAY Project, E.T. 23.02.2021).

3.1.26. Hunan 2 (Suboyu 2)

Muş İl merkezini kuzeydoğusunda, yeni ismi Suboyu olan Hunan Köyü'nün kuzeyinde Hunan1 olarak adlandırılan höyüğün 300 m kuzey-kuzeybatısında yer almaktadır. 1286 rakımlı 200 m. boyutunda, yuvarlak bir yapıdır. Kuzey bölümü 17 m. yüksekliğindedir. Höyüğün yüzeyinde kuzeybatıdan, güneydoğuya doğru gidildikçe yükseklik azalmaktadır. Höyük ilk defa C.A. Burney tarafından tespit edilmiştir. C.A. Burney'in yüzey araştırmalarında Hunan olarak kayıt altına alınmış olması yüksek ihtimaldir. Rothman tarafından 1991 yılında yapılan yüzey araştırmasında Höyüğün yüzeyinde detaylı bir araştırma yapılmış ve yüzeyinde; Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Roma ve Orta Çağ'a ait seramik parçaları bulunmuştur. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Demir Çağ ve Orta Çağ dönemine tarihlenen çanak çömlek parçaları ele geçmiştir (C.A. Burney, 1958 : 192; Rothman, 1991 : 287; Biber, 2015: 338).

3.1.27. İncesu

Bulanık İlçesi'nin doğu yönünde yer alan Elmakaya (Later) Köyü'nün doğu-güneydoğusunda bulunmaktadır. Elmakaya Beldesi'nin doğu tarafında, İncesu Deresi'nin doğu kısmındadır. Höyüğün kuzey yönünde tarım alanları, kuzeydoğusunda ise köy evleri ve mezarlığı bulunmaktadır. (**Şek. 12**) Later (Elmakaya) höyüğü 250 m. kuzey ve kuzeybatı yönünde görülmektedir. TAYEx'in 2003 Karadeniz-Doğu Anadolu araştırmaları esnasında tespit edilip kayıt altına alınmıştır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında yapılan yüzey araştırmalarında tekrar ziyaret edilmiştir. Höyük, 35x60 boyutunda, aşağı yukarı 20 m yüksekliğinde, doğu-batı kısmı oval yapılı, düz konili bir höyük olarak kayıt altına alınmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2011: 2008). Höyüğün batı kısmında yanından geçen İncesu Deresi'nin höyüğe zarar vermemesi için, batı kısmının tamamını kaplayacak şekilde bazalt taşlar ile günümüze kadar ulaşılan bir duvar örülmüştür. Duvarlarda kullanılan taşların hem Van Aşağı Anzaf Kalesi surlarındaki taşlara benzemesi hem de Van Yukarı Elmalık surunda kullanılan taşları andırması Höyüğün Urartular dönemine ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca höyük yüzeyinde yapılan araştırmalarda İlk Tunç Çağı ve Orta Çağ dönemine ait seramik parçaları

bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 2008; Biber, 2013: 82; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.28. İyi Komşu (Dorak)

Malazgirt İlçesi'ne 60 km uzaklıkta bulunan İyi Komşu Köyü'nün, 300 m batı kısmında, batı doğu yönünde akan iki derenin kesişim noktasının batısındaki alçak bir sırtta bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Kuzey tarafı düz bir tarladan oluşurken, derelerin geçtiği güney ve doğusu ise dik bir yapıdan oluşmaktadır. Höyüğün güney tarafında duvar kalıntıları bulunurken, üst kısımlarda ise zayıf bir kalıntı izi ve çanak çömlek buluntuları saptanmıştır. Höyüğün yüzeyinde Erken ve Orta Demir çağlarına ait seramik parçaları ele geçmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 306; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.29. Kalemettepesi

Bulanık İlçesi, Elmakaya Köyü' doğu yönünde, Kalem Çeşme mevkinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. (**Şek. 13**) Höyük, 1710 rakımlı, 315x150 m boyutunda, oval şekilli kuzey yönü dik olup yaklaşık 25 m. yüksekliği vardır. Güney ve güneydoğu tarafı biraz daha eğimlidir. Höyük alanında inşa edilmiş köy evleri tahribata sebep olmuştur. Höyüğün yüzeyinde İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Kuzey ve güney alt bölümünde yarı işçilikli orta boy bazalt taşlarıyla örülmüş duvar izleri, Höyüğün Demir Çağı'nda önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir (Biber, vd., 2011: 382; TAY Project, E.T. 24.02.2021). Höyüğün yüzeyinde yeni konutlar inşa edilmiş ayrıca höyüğün kuzeybatı bölümünde geçen derenin suyu azalması sonucu köylüler tarafından geniş bir kanal açılmıştır. Yüzeyinde yapılan yeni konutlar ve köyün su ihtiyacını karşılamak için açılan kanal höyükte ciddi tahribatlara neden olmuştur.

3.1.30. Karaağıl 1

Bulanık İlçesi'nin 30 km batısında bulunan Karaağıl Beldesi'nin 2.3 km batısında bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. (**Şek. 21**) Doğu-batı yönünde 1596 m. rakımı olup,

150x200 m. boyutlarına oval yapılı bir tepenin üstünde bulunmaktadır. Bir hayli dik olan güney bölümünün yüksekliği 36 m dir. Tepenin güneye bakan alt kısmında Demir Çağı'na tarihlenen, kaba taşlardan inşa edilmiş sur duvarına ait temel bulunmaktadır. Üst tarafında ise ufak taşlardan inşa edilmiş dikdörtgen planlı bir duvar görünmektedir. Höyükten Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları toplanmıştır (Biber, vd., 2011: 377; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.31. Karaağıl 2

Bulanık İlçesi'nin 30 km batı bölümündeki Karaağıl Beldesi'nde, Karaağıl'ın hemen batısında bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. 1611 m. rakımlı 100 m boyutunda, yuvarlak planlı dik bir tepe üstüne konumlandırılmıştır. Güney bölümü 30 m. yüksekliğinde ve sivri yapılı, kuzeyi güney kısmına göre daha az eğimli olup 6 m yüksekliğindedir. Höyüğün üst kısımlarında, Demir Çağ'a ait, iri taşlar ile yapılmış tek sıra duvar kalıntısı görülmektedir. Höyükte yapılan araştırmalarda İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait seramik parçaları bulunmuştur (Biber, vd., 2011: 378; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.32. Karacaören

Bulanık İlçesi'nin 28 km mesafedeki Karacaören Köyü'nün güney tarafında ve Köyiçi mevkinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur. 1631 rakımlı höyük kuzey bölümünde 25 m. güney tarafında ise 15 m. yüksekliğindedir. 220 m. boyutunda yuvarlak yapılı höyüğün güneybatı kısmı kayalık ve doğu bölümü daha az eğimli iken diğer bölümler daha diktir. Tepenin batı, güney ve doğu bölümünden Siras Deresi akmaktadır. Tepe üstünde Orta Çağ'a tarihlenen yapı kalıntıları bulunmaktadır. Höyüğün yüzeyinde ise İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik kalıntıları bulunmuştur (Biber, vd., 2011: 379-380; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.33. Kirtakom (Tabanlı)

Muş İl merkezinin kuzeydoğusunda, Yürekli Köyü'nün 5.3 km batı kısmında, Tabanlı (Kirtakom) Köyü'nün merkezinde bulunan yaklaşık olarak 5 m.

yüksekliğinde, 75 m boyutunda bir tepedir. Höyük ilk defa C.A. Burney tarafından tespit edilmiş ve İlk Tunç dönemi yerleşim yeri olarak kaydedilmiştir. Russell ise höyükte bulduğu 28 cm boyutunda bir kapağın İlk Tunç Çağı'na ait olduğunu öne sürmüştür. Bahsi geçen bu kapak halka kuplu, altı ve üstü düzleştirilmiştir. Aynı zamanda höyükte oluk-yiv bezemeli ve kabartma bezemeli parçalarda saptanmıştır. Adı geçen bu parçalar, Kuras 2. evresinin Tsalka geleneğinden olduğu düşünülmektedir. Biber ve ekibi tarafında yapılan yüzey araştırmalarında Demir Çağ ve Orta Çağa ait çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir (C.A. Burney, 1958; Biber, 2015: 337; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.34. Konakkuran

Malazgirt ilçesi'nin 28 km kuzeyinde bulunan Konakkuran Beldesi'nde, Murat Nehri'nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 150x150x25 çapındadır. Modern yerleşim yerlerinden dolayı büyük bir hasar görmüştür. Höyük Bayraktepe olarak da adlandırılmaktadır. Özfırat tarafından 1999 yılında Muş İli Yüzey Araştırmaları sırasında ziyaret edilmiş ve Transkafkasya dönemine tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesinde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında höyük tekrar ziyaret edilmiştir. Höyük 120 m boyutunda, doğu kesiminde 15 m, güney kesiminde ise 11 m. yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinden İlk Tunç Çağı'na tarihlenen siyah astarlı ve kahverengi-kiremit mallar ile Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir (Özfırat, 2001: 124; Biber, Çavuşoğlu, 2012: 304; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.35. Kömüs (Bozbulut)

Muş İl merkezinin kuzeybatısında, Murat Nehri'nin Kuzey bölümünde, Bozbulut (Kömüs) Köyü'nün merkezinde 15 m. yüksekliği bulunan, 125x100 m ölçülerinde bir tepedir. Kuzeybatısından Değirmenderesi Çayı geçmektedir. Piklis (Yeroluk), Dom (Körpeağaç), Gaybeyan (Hirtodom) yerleşim alanları ile beraber, nehre paralel şekilde dizilmiş dört yerleşimden bir tanesidir. MS Rothman tarafında tespit edilen höyük İlk Tunç dönemi yerleşim yeri olarak kaydedilmiştir. Rothman tarafından yapılan yüzey araştırmalarında İlk Tunç Çağı'na tarihlenen seramik

parçaları bulunmuştur. Biber ve ekibi tarafında yapılan yüzey araştırmalarında tekrar ziyaret edilmiştir. Biber tarafından incelenen höyük, güney yüksekliği 30 m. olarak belirtilirken, Doğu-batı yönlerinde boyutları 340x225 m. oval yapılı bir höyük olarak belirtilmiştir. Höyükte Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenen çanak çömlek parçaları bulunmuştur (Biber, 2015: 339; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.36. Lica Tepe

Muş il merkezine bağlı Mescitli Köyü'nün 750 m. kuzeybatısında bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Güney, doğu ve batısı biraz daha eğimli, kuzey kesimi ise Murat Nehri yönünde oldukça eğimli bir durumdadır. Demir Çağı'nda diğer dönemlere nispeten daha çok yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Höyük üzerinde 35x45 m ölçülerinde bir kale, hemen batı kesiminde ise 65x100 boyutunda alana dağılmış bir nekropol yer almaktadır. Yüzey araştırmalarında bulunan seramikler arasında, Demir Çağ dönemine ait çanak çömlekler dışında Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na tarihlenen buluntular ele geçmiştir. Kremit-kahve mal grubundaki parça elde şekillendirilmiş olup bol bitki ve taşçık katkılıdır (TAY Project, E.T. 24.02.2021)

3.1.37. Misko Tepe (Piklis)

Muş il merkezinin 7 km doğusunda, Sötlüce (Sapne) Köyü'nde, Piklis Köyü'nün 2.5 km kuzey-kuzeybatı kesiminde yer alır. Karasuyu Deresi'nin kuzey yakasında, TİGEM lojmanlarının doğu bölümünde yer almaktadır. Höyük 5x50 ölçülerindedir. C.A. Burney tarafından 1957 yılında yapılan yüzey araştırmasında Kalkolitik Çağ'a tarihlenen yalın pembemsi-kahverengi maldan ve kaba kırmızımsı devetüyü, saman yüzlü maldan, açık kırmızı maldan parçalar elde edilmiştir. Rusell ise, adını saydığımız mallar içinde saman yüzlü malı bu döneme tarihlendirmektedir. Rothman tarafından 1991 yılında tekrar yapılan yüzey araştırmasında, kesin olmamakla beraber İlk Tunç Çağı'na ait seramik parçaları bulunmuştur. Biber ve ekibi tarafından yapılan araştırmalarda ise Demir Çağ çanak çömlekleri ele geçmiştir (Rothman, 1991: 287; Biber, 2015: 339; TAY Project, E.T. 24.02.2021).

3.1.38. Mollakent

Bulanık İlçesi'nin 35 km güneybatı kesimindeki Mollakent Beldesi'nin aşağı yukarı 800-900 m. kuzeyinde, güney kesiminden geçen Bendepur Deresi ile kuzey yönündeki Avalizi Deresi arasında bulunmaktadır. 2009 yılında biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan yüzey araştırmasında tekrar kontrol edilmiş ve Bendepur (Gele Nado) Höyüğü olarak kaydedilmiştir. Höyük kuzey-güney yönünde 250 m. doğu-batı yönünde ise 205 m boyutunda oval şekildedir. Höyük düz konili olup, koniye yakın kuzey ve doğu kısımlarında duvar temelleri bulunmaktadır. Höyüğün güneybatı kesiminde kayalıklar kazılar yapılmış olan 3 basamaklı merdiven bize buranın kale girişi olduğuna dair fikir vermektedir. Höyükte yapılan yüzey araştırmalarında Demir Çağı'nın bütün dönemleri ile Orta Çağ'a ait buluntular ele geçirilmiştir. Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (K. ve T.V.K.B.K.)'nin 03.07.2006 tarih ve 368 sayılı kararı ile "Mollakent Höyüğü" ismiyle doğusundaki nekropol alanı ile birlikte tescil edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 204; TAY Project, E.T. 25.02.2021).

3.1.39. Muratgören (Kanireş)

Muş Merkez İlçesi'nin 12-13 km kuzey kısmında Muratgören Köyü'nün içinde bulunur. Biber başkanlığında yapılan yüzey araştırması sonucu bulunmuştur. Höyük yüzeyinde inşa edilmiş olan köy evlerinden dolayı büyük bir tahribata uğramıştır. Höyükte Demir Çağ ve Ortaçağ dönemine tarihlenen çanak çömlekler ele geçmiştir (Biber, 2015: 339; TAY Project, E.T. 25.02.2021).

3.1.40. Nurettin

Malazgirt İlçesi'nin 17 km kuzeybatısında Köyiçi mevkiinde, Nurettin Köyü'nde bulunmaktadır. Höyük 2010 yılında Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında tekrar incelenmiştir. Kayabaşı Tepe olarak da bilinen bir höyüktür. 1593 m. rakımlı 370x325 m. boyutlarında oval yapılı höyük üstünde birkaç basamak sur duvarı bulunmaktadır. Güney ve batı bölümü 30 m. yüksekliğinde olup, kuzeyi diğer kısımlara oranla daha alçak durumdadır. Höyük yerleşme, tarım alanı olarak kullanıma açılması ve kaçak kazılar gibi sebeplerden dolayı ciddi bir tahribata uğramıştır. Yapılan yüzey araştırmalarında; İlk Tunç Çağı,

Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber, vd., 2011: 392; TAY Project, E.T. 25.02.2021).

3.1.41. Olurdere

Bulanık İlçesi'nin 35 km güneybatısında bulunan Olurdere (Kopo) Köyü'nde, köyün hemen güney kesiminde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında bulunmuştur. (**Şek. 15**) 240x260 m. genişliğinde yuvarlak şeklinde bir höyüktür. Doğu bölümünde 32 m. yüksekliği bulunmaktadır. Höyüğün güney ve batı alt bölümlerinde, yarı işçilikli taşlardan yapılmış sur kalıntıları bulunmaktadır. Höyüğün kuzey bölümü Alparslan 1 Barajı göl suları altında, güney ve güneydoğusu dışında diğer bölümleri köy yerleşimleri altında kalmıştır. Yapılan yüzey araştırmalarında höyük üstünde ve etrafında İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerine tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 212; TAY Project, E.T. 25.02.2021).

3.1.42. Sarıpınar

Bulanık İlçesi, Sarıpınar Beldesi, Köyiçi mevkiinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında bulunmuştur. Höyük 1495 rakımlı, doğu bölümü yuvarlak ve dik, batı bölümü ise yayvan bir şekildedir. 320x100 m. boyutundadır. Höyüğün üstünde cami, Belediye Binası ve sivil yerleşimler bulunmaktadır. Aynı zamanda höyüğün etrafını dolanan betondan yapılmış su kanalı, höyüğü çok tahrip etmiştir. Höyükte yapılan yüzey araştırmalarında İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ dönemine tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir (Biber, vd., 2011: 380; TAY Project, E.T. 25.02.2021).

3.1.43. Şeyhyakup (Güllüova)

Bulanık İlçesi'nin 6 km doğu kısmında, Güllüova (Şeyhyakup) Mahallesi'nin güney bölümünde bulunmaktadır. (**Şek. 19**) Höyük daha önce C.A Burney ve Rothman tarafından incelenerek İlk Tunç dönemine tarihlendirilmiştir. Höyük Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında yeniden incelenmiştir. Höyüğün doğusu, güneyi ve batısını Güllüce Deresi çevrelemektedir.

Höyük 250x180 boyutunda doğusu, güney ve batı bölümü dik kuzey bölümü ise yayvan şeklindedir. 1542 m. rakımlı höyük, batıda 25 m, güneyde 20 m, doğu bölümünde ise 17 m. yüksekliğindedir. Höyüğün batı, güney ve güneybatısında 1.5 m. kalınlığa sahip, yaklaşık 1 m. yüksekliğinde duvar kalıntısı bulunmaktadır. Batı bölümünde dörtlü bir teras vardır. Höyük modern köy evleri tarafından kaplanmış, üstünde elektrik ve telefon direkleri vardır. Aynı zamanda doğu bölümünde ağaçlar vardır. Yapılan yüzey araştırmalarında Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları bulunmaktadır (Burney, 1958 :192; Rothman, 2004 : 129; Biber, vd., 2011: 382; TAY Project, E.T. 25.02.2021). 2021 itibarı ile yüzeyinde ve çevresinde yapılan yeni köy evleri höyüğü tamamen kapatmıştır. Höyük yerleşim alanları içinde kaybolmuş durumdadır.

3.1.44. Tepeköy

Varto İlçesi'nin 22 km güney kısmında Tepeköy'de bulunmaktadır. Kuzey kısmından gelen Kaynarca Deresi höyüğün hemen yanından doğuya doğru akmaktadır. Derenin bulunduğu kuzey bölümden 14 m, batı kısmından 14 m. yükseklikte, 35 m. genişliğinde yuvarlak bir höyüktür. Höyük konisinin etrafında 1.20 m. genişliğe sahip orta büyüklükte, genel olarak işçiliksiz taşlarla yapılmış bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. Höyük ilk defa 1945 yılında Kökten tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmasında burası için "höyük olabilir" şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur. Kökten höyükte hiçbir şekilde araştırma yapmamıştır. Höyük 1993 yılında Rothman tarafından yapılan yüzey araştırmalarında tekrar kontrol edilmiştir. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmasında ziyaret edilmiştir. Rothman İlk Tunç Çağı, 2. Binyıl, Urartu ve Akamenid dönemlerine tarihlenen seramik parçaları bulmuştur. Höyük ENERJİSA'nın kuracağı Muş Alparslan II Barajı sularının altında kalacağından dolayı 2014 yılında Ahlat Müzesi tarafından höyükte kurtarma kazıları yapılmıştır. Kazı sonucunda M.Ö. 1. Binyıla ait 4 cm boyutunda bronz boğa figürini, bronz Urartu saç iğnesi, kemik ve pişmiş topraktan ağırşaklar, havan eli tespit edilmiştir. Yoğun bir şekilde Kremasyon mezarlar bulunmuştur. Kırık bir urne kabı içerisinde ölü hediyesi olarak 5 cm boyunda bronz insan figürini tespit edilmiştir. Demir Çağ ve Ortaçağ' ait çanak çömlekler saptanmıştır. Aynı zamanda ortasında haç işareti

bulunan pişmiş toprak mühür, kandil, tabak tespit edilmiştir (Kökten, 1945: 463; Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 307; TAY Project, E.T. 26.02.2021). Höyük günümüzde Alparslan II Baraj Gölünün suları altında bulunmaktadır.

3.1.45. Tirit (Alazlı)

Muş il merkezinin kuzeydoğu kısmında, yeni ismi Alazlı olan Tirit Köyü'nün yakınındadır. Kuzey ve kuzeybatı bölümünde Tatvan-Muş tren yolu, güneybatı kesiminde ise Karasu Çayı bulunmaktadır. M.S. Rothman başkanlığında 1991 yılında yürütölen Alparslan Barajı yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilmiştir. Höyükte İlk Tunç Çağı I, Urartular, Roma ve Ortaçağ dönemine tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir. Muş Ovası'nda bulunan tepenin bir kısmında 165 m. uzunluğunda bir çukurunda yüzeyinde, tabanlar ve taban altı mezarların olduğu, dönemi hakkında hiçbir şekilde bilgi verilmeden belirtilmiştir. M.S. Rothman ile G. Kozbe'nin gerçekleştirdikleri yüzey araştırmasında İlk Tunç dönemi olarak kaydetmediklerini görmekteyiz. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında, yaklaşık olarak 200 m. genişliğinde, 11 m. yüksekliğinde, yuvarlak yapıli, düz konilibir höyük şeklinde gösterilmiştir. Güney ve kuzey kesimleri yerli halk tarafından alınan topraktan dolayı yok olmuş ve dik bölümler oluşmuştur. Höyüğün yüzeyinde; Erken Demir Çağı, Urartu Dönemi ve Ortaçağ çanak çömlekleri ele geçirilmiştir (Rothman, 1991: 287; Biber, 2015: 342; TAY Project, E.T. 26.02.2021).

3.1.46. Tosbağtepe

Muş Merkez İlçesi'nin 17 km kuzey kesimindeki Taşoluk Köyü'nün 1.5 km güneydoğu bölümünde 1283 m. yükseklikte yer almaktadır. Güney kesiminden Değirmen Deresi akmaktadır. (Şek. 16) Höyük 280x140 m. ölçülerinde, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda, düz konili bir yerleşim alanıdır. Kuzey ve güney kesimi dik, doğu ve batı bölümü ise eğimli bir şekle sahiptir. Güney bölümünden iki yerden toprak alımı yapılmış, konisinin doğu ve batı bölümlerinde ise kaçak kazılar sonucu höyük zarar görmüştür. Ayrıca höyüğün güney bölümü tarla olarak kullanılmak için düz bir hale getirilmiştir. Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenen çok

sayıda çanak çömlek parçası bulunmuştur (Biber, 2015: 341; TAY Project, E.T. 26.02.2021).

3.1.47. Uyanık

Malazgirt İlçesi, Uyanık Köyü'nün hemen kuzeybatı cephesinde, kuzey bölümünde 8 m. yüksekliği olan bir tepe üstünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan yüzey araştırmasında höyük bulunmuştur. Güney ve batı bölümlerinden Bahçeköy Deresi, kuzey kesiminde ise Beypınarı köy yolu bulunmaktadır. Kuzey bölümü az eğimli, diğer cepheler dik yapılı, düz bir höyüktür. Üst doğu kısmında, güney-kuzey bölümünde 10 m. uzunluğunda, iri ve yarı işlenmiş taşlarda bir sıra sur kalıntısı bulunmaktadır. Üst güneybatı bölümünde ise, kaçak kazılar sonucu biraz zarar görmüş, iri kapak taşları görülen bir mezar yer almaktadır. Höyük yüzeyinden Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 306-307; TAY Project E.T. 26.02.2021).

3.1.48. Üçdere (Oğank)

Muş il merkezinin 9 km doğu- kuzeydoğu kesiminde, Üçdere (Oğank) Köyü'nde, TİGEM lojmanlarının doğu cephesinde bulunmaktadır. Karasu Çayı'nın kuzey bölümünde, Piklis Köyü'nün 3 km doğu kesiminde yer almaktadır. İlk defa C.A. Burney'in gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında tespit edilmiş ve Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ'ı yerleşmeleri arasında kayıt altına alınmıştır. (Şek. 17) Höyük 20 m. yüksekliğinde ve 75 m. genişliğinde bir tepedir. Bölgede yapılan tarım faaliyetleri yüzünden zarar görmüştür. Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında İlk Tunç, Demir Çağ ve Ortaçağ'a ait çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır (Burney, 1958: 192; Biber, 2015: 338-339; TAY Project, E.T. 26.02.2021)

3.1.49. Üçtepe

Bulanık İlçesi'nin doğu kısmında bulunan Üçtepe Köyü'nün, Gümüşpınar-Üçtepe yolu üzerinde bulunmaktadır. Gümüşpınar (Pulu) Köyü'nün 1 km batı-güneybatısında yer almaktadır. (Şek. 18) Höyüğün yerel halk tarafından kullanılan eski adı Değirmentepesi'dir. TAYEx'in 2003 yılında gerçekleştirdiği Karadeniz-Doğu Anadolu araştırmasında tespit edilip kayıt altına alınmıştır. Höyük daha önce

sırasıyla, Özırat, Burney ve Rothman tarafından da ziyaret edilmiştir. Son olarak 2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tekrar ziyaret edilen höyük, Kuzey-güney bölümünde 245 m. doğu-batı kısmında 210 m. boyutlarında oval şeklinde olup 30 m. yüksekliğindedir. Höyüğün kuzey bölümünde Erken ve Orta Demir Çağları'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. 2000'li yılların başında höyüğün hem kuzey hem de güney bölümünde, köy muhtarı tarafından, söylentilere göre alınan özel izin ile höyükte iş makinaları ile maden arama çalışmaları yapılmıştır. Maden aramaları sonucu höyük büyük bir tahribata uğramış yüzeyin de kanal ve çukurlar oluşmuştur. Açılankaçak kazı ve çukurlarda yarı işçilikli bazalt taşlar ve kalın çeperli Ortaçağ küp parçaları ele geçmiştir. Höyükte aynı zamanda iskelet kalıntıları ve boncuk mezar yerleri saptanmıştır. Güney bölümünde tahribattan dolayı oluşan bölümlerde ana toprak üzerinde, yaklaşık 1.5 m. yüksekliğinde bazalt türü yarı işçilikli ve düzgün dörtgen şekilli taş temel üzerine kerpiçe yapılmış kalın duvar izleri ortaya çıkmıştır. Bu duvar güçlü bir mimarinin varlığını işaret etmektedir (Özırat, 2000 : 196-197; Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 203 ; TAY Project, E.T. 27.02.2021).

3.1.50. Yağcılar (Evrar)

Muş'un Merkez İlçesi'ne bağlı, Bozbulut'un kuzeyinde bulunan Yeşilova Beldesi'nin içinde yer almaktadır. 1348 m. rakımlı, güney bölümü 15 m. yüksekliğinde, 320x260 ölçülerinde bir höyüktür. Höyük üzerinde yoğun bir yerleşim ve konisinde bir cami inşa edilmiştir. Höyükten alınan topraktan dolayı açılan bölümlerde mimari kalıntılar ve katmanda yangın izlerine rastlanmaktadır. Biber ve ekibi tarafında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Karaz Kültür'ünden İlk Tunç Çağına tarihlenen seramik parçaları, Orta Demir Çağı ve Ortaçağ çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Höyük Erzurum K. ve T. V. K. K.'nun 27.06.1990 tarih ve 245 sayılı kanun ile "Yağcılar Höyüğü" ismiyle, I.derece arkeolojik sit alanı olarak tescil edilmiştir (Koçhan, 1998: 23-30; Biber, 2015: 341; TAY Project, E.T. 27.02.2021).

3.1.51. Yaygın (Tela Deri)

Muş'un 30 km kuzeyinde bulunan, Muş Merkez İlçesi'ne bağlı Yaygın Mahallesi'nin merkezinde bulunmaktadır. 1307 rakımlı, tüm cepheleri 20 m.

yüksekliğe sahiptir. Güney-kuzey doğrultusunda, 195x125 boyutlarındadır. Höyük üzerinde yeni inşa edilmiş birçok yerleşim bulunmaktadır. Güney bölümünde yapılmış olan bir yerleşim yerimden dolayı, kullanılan iş makineleri höyüğe zarar vermiştir. Tahribat sonucu oluşan kesitten mimarı kalıntılara ait sur kalıntıları ve bir yangın katmanı görünmektedir. Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında İlk Tunç (Karaz) ve Demir Çağı'na tarihlenen çanak çömlek buluntuları ele geçmiştir. Aynı zamanda höyükte bulunan 1 pişmiş toprak ağırşak Ahlat Müzesi'ne götürülmüştür (Biber, 2015: 341; TAY Project, E.T. 27.02.2021).

3.1.52. Yeroluk (Palas)

Muş il merkezi'nin Kuzeybatı bölümünde, Yeroluk (Palas) Köyü'nün yaklaşık 2 km doğusunda, Muş-Elazığ karayolunun güney kesiminde bulunmaktadır. Kuzey cephesinde su kanalı ve yüksek elektrik gerilim hattı direği, güney-güneydoğu bölümünde ise bir gölet yer almaktadır. Yerleşmenin doğu kısmında Kömüs/Bozbulut höyüğü bulunmaktadır. Höyük ilk olarak 1991 yılında M.S. Rothman tarafından gerçekleştirilen Muş Ovası yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Höyükte Kalkolitik Çağ yerleşmesi ve İlk Tunç Çağı II-III evre buluntularını tespit etmiştir. Bölgeye yapılan bir diğer araştırma ise Biber ve ekibi tarafından yapılmıştır. Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir (Rothman, 2004: 129; Biber, 2015: 340; TAY Project, E.T. 27.02.2021).

3.1.53. Yürekli (Yekmal)

Muş il merkezinin doğu-kuzeydoğu cephesinde, Korkut İlçesi'nin batı-kuzeybatı bölümünde, Yürekli (Yekmal) Köyü'nün güney kısmında bulunmaktadır. Doğu-batı yönünde iki koniden oluşan yerleşmenin batı bölgesinin alt bölümünden Pınarüstü Köyü'ne giden yol bulunmaktadır. 1991 yılında M.S. Rothman başkanlığında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında bulunmuştur. Höyük yüzeyinde Kalkolitik Çağ dışında Kura-Aras II ve III. Evlere ait seramik parçaları ele geçmiştir. Höyük sivri konili, batı cephesi 18 m. yüksekliğinde, 125 m. boyutunda yuvarlak yapılı bir höyüktür. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında höyük tekrar ziyaret edilmiş, höyük yüzeyinde Demir Çağ ve Ortaçağ'a ait çanak çömlekler

ele geçirilmiştir (Rothman, 1991: 284-285; Biber, 2015: 337; TAY Project, E.T. 27.02.2021).

3.2. Kaleler

Bölgede höyüklerden sonra yerleşim yeri olarak en çok bulunan arkeolojik alan ise kalelerdir. Bölgede varlığı bilinen kalelerden sadece birinde arkeolojik kazı araştırması yapılmıştır. İnşa edilen kalelerin sur ile çevrilmiş olması, kalelerin daha çok yönetim kesimine ait olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda kalelerin yakınında nekropoller ve mezar alanları görülmektedir (Burney, 1966; Biber, 2015: 3504

3.2.1. Akkent Kale/Kulesi

Bulanık İlçesi'ne bağlı Mollekent'in 3750 m güneybatı kesiminde bulunmaktadır. 2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında ziyaret edilmiştir. Güllüce Çeşmesi mevkisinde 1600 m. rakımı bulunan bir tepe üstündedir. Akkent Tepesi'nin doğu kısmında bulunan kale/kule kuzeybatı-güneydoğu kısmında 115x70 boyutunda, dikdörtgen bir şekildedir. Doğu kısmında birçok yerde ana kayaya açılmış duvar kanallarına oturan iri kiklopik taşlarla, kuzey tarafında görece daha ufak ölçütte işçiliksiz, çok kenarlı kalker taşlarla inşa edilmiş sur yapıları bulunmaktadır. Hem duvarın yapılış biçimi hem de bölgeden toplanan buluntuların kale/kulenin Demir Çağ dönemine tarihlendirmektedir. Akkent Kale/Kule'nin, 250 m. kuzeyi bölümünde bulunan ve Urartular döneminde yapıldığı düşünülen Akkent Barajı'nın karşılaşılabileceği herhangi bir tehlikeye karşı, barajı korumak amaçlı inşa edildiği tahmin edilmektedir. Erzurum K. ve T.V.K.B.K.'nun 31.05.2008 tarih ve 968 sayılı kararı ile tescil edilmiştir (**Şek. 20**) (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 206; Biber, 2013: 81; TAY Project, E.T. 02.03.2021).

3.2.2. Bostankaya Kalesi

Malazgirt İlçesi'nin 18 km kuzeydoğu bölümünde, Bostankaya Köyü'nün güneybatı bitişiğinde dikkat çeken önemli bir kale konumundadır. Kale ilk önce 1956 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında C. Burney tarafından saptanmıştır. Daha sonra 1999 yılında yapılan yüzey araştırmalarında Özfirat tarafından tekrar

ziyaret edilmiştir. Son olarak Biber ve Çavuşoğlu 2011 yılında kalede tekrar yüzey araştırması yapmıştır. Kale doğal bir kaya üstüne inşa edilmiş bir Urartu yapısıdır. Kalenin enine doğru uzanan su kanalları açılmıştır. Kalenin güney ve doğu bölümü kayalıklar ile çevrili olduğu için bu bölümlere herhangi bir duvar inşa etme ihtiyacı hissedilmemiştir. Bunun için duvar kalıntıları batı ve kuzey bölümünde bulunmaktadır. Kalenin alt tarafında bulunan duvar, kalenin güney kısmına kadar uzanmaktadır. Bahsi geçen duvarın güvenlik tedbirlerinden dolayı inşa edildiği düşünülmektedir. Kalenin kuzey bölümünde taş bir platform bulunmaktadır. Kayaya oyulmuş basamaklar bulunmaktadır. Aynı zamanda inançlarından dolayı yapıldığı düşünülen nişler yer almaktadır. Kalenin aşağı kısmında yerleşim alanının olduğu ileri sürülmektedir. Güney ve batı bölgesi dik ve kayalık bir yapıda olup, neredeyse bütün kaya yüzeylerinde insan yapımı basamaklarla doldurulmuştur. Kalenin surları günümüze kadar ulaşamamış kalenin üst kısmında, güneydoğu bölümünde 1.50 m derinliğinde, 1.20-1.60x2.20 m ve 1.00x1.50 m ölçülerinde, 1.00 m derinliğinde birbirlerine 11 m mesafede iki dikdörtgen yapılı sarnıç (kuyu) yer almaktadır. Kalenin doğu alt bölümünde, anakayanın oyulması ile oluşturulmuş yaklaşık 21.00x31.00 m boyutunda yamuk dikdörtgen planlı bir açık hava tapınağı yer almaktadır. Ortadaki dikdörtgen bir alanın batı cephesinde anakayanın işlenmesiyle yapılmış, 4.30 m yüksekliği bulunan kaya yüzeyinin ön kısmına asimetrik koyulmuş, güney bölümünden kuzeye doğru 0.60x1.20 m, 0.70x1.30 m ve 0.70x1.10 m boyutlarında olan, 0.30 m derinliğe sahip üç adet stel yuvası yer almaktadır. Alanın doğu bölümünün içinde üç basamaklı bir merdivenle çıkılan, 2.50 m yüksekliğinde düz bir bölgeye sahiptir. Kalenin diğer bölgelerinde olduğu gibi bu alanda da kayalara oyulmuş basamaklar bulunmaktadır. Kalenin güney ve batısını dolanan etek kesimlerinde kaleye diklemesine uzanan birbirine paralel, oldukça büyük boyutlu ve yarı işçilikli taşlardan örülmüş tek sıra duvarlar yayılmaktadır. Kalenin güney ve batısı cephesini çevreleyen alt bölümlerde kaleye dik bir şekilde uzanan birbirine paralel, oldukça büyük boyutlu ve yarı işçilikli taşlarla inşa edilmiş tek sıra duvarlar görülmektedir. Bahsi geçen duvarların, niçin kullanıldığı bilinmeyen bazı mekanlara ait olduğu düşünülmektedir. Kalenin yapısına, su yataklarına, sarnıçlara, kutsal alan ve Biainili seramiklerine bakıldığında buranın Urartular döneminde önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bostankaya

Kalesi'nin 250 m güney kısmında kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış bir nekropol alanı bulunmaktadır. Mezarlar çok fazla tahribata uğradığı için, mezarlar hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Kale yüzeyinde yapılan araştırmalarda Orta Demir Çağı'na tarihlenen birçok seramik parçası saptanmıştır. Hem mimari özellikleri hemde bulunan çanak çömlekler kalenin Urartular dönemine tarihlendirmektedir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 307-308; Biber, 2014: 172; TAY Project, E.T. 02.03.2021).

3.2.3. Çayırkale

Muş il Merkezi'nin 35 km kuzey kesimindeki Dumlusuyu Köyü'nün güneyinden itibaren başlayan, Dumlusuyu Köyü'ne kıyasla 300 m. yüksekliği bulunan, Muş Ovası'nı büyük oranda gören yüksek bir alanda bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında kontrol edilmiştir. 40x65 m. boyutunda ve oval şekildedir. Tepenin üst kısmında sur görüntüsü veren bazı kalıntılar göze çarpmaktadır. Daha önce Özfirat tarafınca incelenen kalenin duvar kalıntıları için “Orta Çağ karakteri taşır” cümlesi kullanılmıştır. Tepenin doğu bölümünde sur yatağı olma ihtimali olan, Demir Çağı'nı andıran kaya işçiliği izlerine rastlanmaktadır. Stadelin 190 m. doğu kısmında, yere yakın mesafede bir boyun şeklindeki bölümde kale girişi olabilecek yol ve mimari izler bulunmaktadır. Kale yüzeyinde Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmaktadır (Özfirat, 1999: 7; Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 310; TAY Project, E.T. 02.03.2021).

3.2.4. Doğdab Kalesi

Varto İlçesi, Tepeköyü'ne bağlı Selice (Doğdab) mezrasının 1750 m. kuzeybatı bölümünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından gerçekleştirilen 2011 yüzey araştırmasında saptanmıştır. Kuzey ve batı cephesinde Kaynarca Deresi aktığı bir tepenin batı ucunda yer almaktadır. Güneydoğu kısmında yokuşlu bir yolla varıldığına dair izler bulunmaktadır. Kale girişi doğu bölümündedir. Yüksek ve oval yapılı stadel bölümünün çevresini ince bir duvar kaplamaktadır. Stadelin orta bölümünde yapı olduğuna dair izler bulunmaktadır. Yüzeyde Demir Çağı'na ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik kalıntıları bulunmaktadır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 309; TAY Project, E.T. 02.03.2021).

3.2.5. Günyurdu Kalesi

Bulanık İlçesi'nin 28 km güney bölümünde Günyurdu (Tirtop) Köyü'nün 1 km güneydoğu kesiminde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan 2009 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Birleşerek Geri Deresi'ni oluşturan iki dere içinden akan 1780 rakımlı, kuzeydoğu-güneybatı yönünde bir tepenin üstünde yer almaktadır. Kaleye güney kısmındaki düzlüklerden doğu yönde gidip, nekropolun batı kısmından ilerledikten sonra batıya dönerek ilerleyen ve bu bölgede anakayanının düzleştirilmesi ile yapılmış antik yol bulunmaktadır. 75.00x220.00 m. boyutunda kabaca dikdörtgen biçiminde olan girişi kuzeydoğu bölümündedir. 6 m. boyutunda kapı açıklığının kenar taşları görünmektedir. Kalenin tamamı oyularak düzeltilmiş farklı boyutlardaki kalker-andezit taşlarla örülü bir sur ile çevrilmiştir. Kalenin güneybatı bölümünün hemen köşesinde, kale surlarının dış kısmında, alt kısımdaki kayalar yontularak yapılmış iki mezar yer almaktadır. Kaleye yakın olan ve doğu bölümünde bulunan mezar duvarı düzensiz girintili şeklinde oyuktur. Kalenin batı kısmında bulunan derenin batısındaki düzlüklerden işçiliksiz taşlardan temel kalıntıları bulunmaktadır.

Hem surların inşa edilme şekilleri hem de yüzeyde rastlanılan basit ağızlı kaseler, içe dönük yada dışı çekik ağızlı çanaklar, ağız kenarları kazıma çizgi bezemeli, kısa boyunlu çömlekler başta olmak üzere birçok açık ve çark yapımı kiremit-kahve renkte seramik parçaları Demir Çağ özellikleri taşımaktadır. Genel olarak kale alanında yapılan yüzey araştırmasında Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ, Geç Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 211; Biber, 2013: 82; TAY Project, E.T. 03.03.2021).

3.2.6. Harabetepe Kalesi

Muş İli, Dumlusu Köyü'nün hemen batı kısmında, Murat Nehri'nin sol kıyısında alçak bir tepe üstünde bulunmaktadır. Kale günümüzde tamamen yıkılmış bir haldedir. Yüzeyinde bulunan seramik parçalarından çoğunlukla Ortaçağ yerleşimine rastlanmakla beraber, "TringloWare" olarak bilinen birçok Geç Demir Çağı boyalı seramiğin olması, az bir müddet olsa da Geç Demir Çağı'nda da yerleşim alanı olarak kullanıldığını göstermektedir (TAY Project, E.T. 03.03.2021).

3.2.7. Hazinetepe Kalesi

Malazgirt İlçesi, Aşağı Kıcık Köyü'nün 300-350 m. kadar güneybatı bölümünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. 100.00x2.90 m. boyutunda kuzey, doğu-güneybatı yönlü bir tepe üstünde bulunmaktadır. Doğu ve batı yönlerinde belirgin ve batı duvarları testere ağzını andıracak bir şekilde, 1.50 ile 2.00 m arasında değişkenlik gösteren kalınlığa sahip surla çevrili stadel bölümün ortasında aşınmış mimari izleri bulunmaktadır. Hazine Tepe'nin kuzeydoğu bölümünde ve kuzeye bakan cephede, yamacın orta bölümünde Geç Roma dönemine tarihlenen bir kaya mezarı yer almaktadır. Yüzeyde Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 309; TAY Project, E.T. 03.03.2021).

3.2.8. Kaletepe

Malazgirt İlçesi Doğantaş Köyü'nün 1.5 km kuzey kesiminde, yuvarlak şeklinde bir tepe üstünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan 2011 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Dört tarafında da çok az eğimli, 175 m boyutunda tepenin üst bölümünde 45 m ölçüsünde, yuvarlak yapılı bir höyüktür. Doğala yakın, işçiliksiz, çok kenarlı yapıda, iri harçsız bir şekilde üst üste konulan taşlar ile örülmüş surlara rastlanmıştır. Bazı kısımlarda doğal kayalıklardan yararlanılmıştır. Dört tarafında da çift şekilde örülmüş bir sur kalıntısı bulunmaktadır. Kalenin yüzeyinde Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçalarına rastlanmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 308; TAY Project, E.T. 03.03.2021).

3.2.9. Karaağıl 1/Karaağıl 2

Bulanık İlçesi'nin 30 km batı kısmında Karaağıl Köyü'nün 2.3 km batı bölümünde, Murat Vadisi'ne hakim iki tepe üzerinde, birbirine bitişik bir şekilde Karaağıl 1 ve Karaağıl 2 Kaleleri yer almaktadır. Karaağıl 1 Kalesi'nin güney cephesindeki alt bölümünde Demir Çağı'na tarihlenen, kocaman taşlardan inşa edilmiş dikdörtgen planlı bir mekanın temel kısmı bulunmaktadır. (Şek. 21)

Güney bölümü 30 m. yüksekliğinde ve dik şekilde yapılmış, kuzey bölümü ise 6 m. yükseklikte ve daha az eğimli Karaağıl 2 'nin üst bölümlerinde Demir Çağı'na ait, iri taşlarla yapılmış bir sıra temel kalıntısı bulunmaktadır. Her iki kale arasında bulunan

sulama kanalı daha çok Demir Çağ özellikleri göstermektedir. Yüzeyden İlk Tunç, Orta Tunç ve Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber, 2014: 172).

3.2.10. Karahasan Kalesi

Malazgirt İlçesi'nin 20 km güney kısmında Karahasan Köyü'nün kuzey girişinde, batı bölümü kayalık ve 1936 m. olan bir tepe üstünde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Kale 180x60 boyutunda kuzey-güney yönünde dikdörtgen şekilli kalenin kuzey ve güney kısmının bölümünde bir sıra sur yapısı bulunmaktadır. Kalenin güney bölümü ve kalenin bulunduğu tepe üzerinde modern köy evleri inşa edilmiştir. Kale yüzeyinde Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. (Biber, vd., 2011: 389; TAY Project, E.T. 03.03.2021).

3.2.11. Karakale Kalesi

Korkut İlçesi'nin 18 km kuzeydoğu bölümünde, Karakale Köyü'nün kuzey kısmında dik bir tepede bulunmaktadır. Kuru duvar yöntemiyle inşa edilmiş sur kalıntıları ve Ortaçağ'da kullanılan sur yapıları bulunmaktadır. Kalenin iç kısmında değişik mekanlara ait sur yapıları bulunmaktadır. Kale kaçak kazılardan dolayı zarar görmüştür. Biber ve ekibince gerçekleştirilen yüzey araştırmasında Orta Demir Çağ ve Ortaçağ seramiklerine rastlanmıştır.

Kale Erzurum K. V. T. V. K. Kurulunun 22.08.2006 tarih ve 394 sayılı kararı ile "Karakale Beldesi Kalesi" ismiyle tescil edilmiştir (Biber, 2015: 349; TAY Project, E.T. 03.03.2021).

3.2.12. Kayalıdere Kalesi

Varto İlçesi Kayalıdere Köyü'nün 3 km batı bölümünde bulunmaktadır. Kale yukarı ve aşağı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin yaklaşık olarak uzunluğu 300 m. genişliği ise 80 m. ölçülerine sahiptir. Kale ilk olarak C.A. Burney tarafından keşfedilmiş ve 1965 yılında bir sezon süren kazılar yapılmıştır. 1965 yılında gerçekleştirilen kazılarda; Urartu Kalesi, kutsal alan, depo alanı, kalenin diğer odaları, sur duvarları ve kalenin alt bölümünde 6 mezar odası saptanmıştır. Aynı

zamanda 1965 yılında yapılan kazıda; bir bronz aslan heykeli, çeşitli düğmeler, tunç iğneler, ok başları, aslan avı tasvirli kemer parçaları, nar başlı bronz iğne, iki demir kalkan çemberi, duvar çivisi, boğa toynaklı iki bronz ayak, bronz aslan pençesi ve bronz kalkan ele geçmiştir. Bulunan tarihi eserler bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Kale Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yüzey araştırmalarında tekrar incelenmiştir (**Şek. 23**) (Burney, 1956: 58-98; Akurgal, 2014: 261; Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 309; Erdoğan, vd., 2020: 19-33).

Burney Kayalidere kalesinin kurulma amacını daha önce Murat Vadisinden gerçekleştirilen Asur seferlerine ve kuzeyden gelecek göçmen tehlikesine karşı bir koruma görevi görmesi için stratejik bir noktada kurulduğunu belirtmektedir (Burney, 1966: 63; Erdoğan, vd., 2020: 19-33).

Kale Urartu hükümdarı II. Sarduri döneminde (MÖ. 764-735) kurulduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda Urartular döneminde kullanılan ve Muş'un önemli bir durak olduğu, Malatya-Elazığ-Palu-Bingöl-Muş-Erciş yolunda, Kayalidere Kalesinin önemli bir merkez olduğu düşünülmektedir (Sayılan, 2007: 125-126).

Kale Erzurum K. ve T.V.K.K.'nın 27.06.1990 tarih ve 249 sayılı kararı ile "Kayalidere Urartu Kalesi" ismiyle tescil edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 309). Kalenin etrafı günümüzde Alparslan 2 Baraj gölünün suları tarafından çevrelenmiştir. Kale bir ada durumuna gelmiş ancak bazı mevsimlerde suların azalması ile Kalenin kuzey bölümündeki sular tamamen çekilmektedir. Kalenin güney alt bölümünde bulunan mezar odası kapısında gözle görülür bir şekilde çökme meydana gelmiştir.

3.2.13. Kepenek Kalesi

Kepenek Kalesi, Muş il merkezinin 3-4 km güneydoğu cephesinde, Donatım Köyü ile Kepenek köyü arasında yer almaktadır. Doğuya doğru gidilen yoldan 25 m. kadar yükseklikte, 1392 m. rakımlı bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan, batı kısımda daha yüksek olup doğuya doğru alçalmaktadır. Daha önce yapılmış olan kaçak kazılardan dolayı zarar görmüştür. Yalnız, girişi olduğu düşünülen batı bölümünde tek sıra duvar kalıntısı bulunmaktadır. Aynı zamanda dik olan kuzey bölümünden düştüğü anlaşılan iyi işlenmiş, dikdörtgen

yapıda taşlar bulunmaktadır. Kale ve etrafında azda olsa Demir Çağı'na tarihlenen çanak çömlekler saptanmıştır. Kepenek Kalesi yakınında ele geçen, Urartu Kralı I. Argiştı'ye ait olan bir yazıt, şuan Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü bahçesinde korunmaktadır.

Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır: " *Minua oğlu Argiştı, bu susi'yi ve kusursuz bir şekilde efendi tanrı Hal di'ye bir kale yaptırdı. (oraya) "Argiştihinili" adını verdi. Tanrı Hal di'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin Kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.* denilmektedir (Payne, 2006: 198).

Bölgede Kepenek Kalesi'nden başka bir kale olmadığı için ve ikinci bir ihtimal olarak yazıt çok uzak bir alandan buraya gelmemişse, yazıtta geçen " Argiştihinili"nin Kepenek Kalesi olduğu düşünülmektedir. Koçhan ve Sur 'da Kepenek Kalesi'nde araştırmalar yapmış, yazıt ve mimariden yola çıkarak kaleyi Urartular dönemine tarihlendirmişlerdir (Biber, 2015: 348; TAY Project, E.T. 04.03.2021).

3.2.14. Kılıççı Kalesi

Malazgirt İlçesi'nin 16 km batı bölümünde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. 1517 m. rakımlı Şehittepesi olarak adlandırılan doğu-batı cephesinde, tepenin özellikle kuzey yönünde 3 m. yüksekliğinde, işçilikli çok kenarlı taşlarla inşa edilmiş surlar bulunmaktadır. Kalenin yüzeyinde İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağ'a tarihlenen krem astarlı, kahve-krem ve gri mal seramik parçaları bulunmuştur. İşçilikli taş özelliklerinden dolayı surlar Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Biber, vd, 2011: 392; Biber, 2014: 172; TAY Project, E.T. 04.03.2021).

3.2.15. Malazgirt Kalesi

Malazgirt İlçesi'nde bulunur. Bölgede yapılan araştırmalarda; Urartu sur yatağı, kanal yapısı ve bir adet Minua yazıtı ele geçmiştir. Alandan toplanan seramik parçaları gözden geçirildiğinde kalenin Demir Çağı'na ait olduğu anlaşılmaktadır (TAY Project, E.T. 04.03.2021).

3.2.16. Marnuk Kalesi

Bulanık İlçesi, Mollakent Köyü'nün yaklaşık 4 km güneybatı kısmında, Kuzey bölümü kayalık yüksek bir tepe üstünde bulunmaktadır. (Şek. 24) Erentepe Köyünün (Liz) 9 km, Murat (Arsania) Nehri'nin ise ortalama 15 km güney bölümündedir. III. Şalmanaşşar'ın (858-824) seferi sırasında tutturduğu kayıtlarından, Asur saldırısı sonucu Arame'nin kaçtığı söylenen, bazı araştırmacılar tarafından günümüz Süphan Dağı olduğu belirtilen "Adduri Dağı"nın 65 km batı bölümünde yer almaktadır.

2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan yüzey araştırmasında ziyaret edilmiştir. Kalenin güneydoğu bölümünden akan Marnuk Deresi batı ve güney cephelerini dolaşarak kuzeyinden Devealan Düzü'ne varmaktadır. Marnuk Kalesi, güneyinde bulunan Marnuk mevkiinde ve kuzey kesiminde yer alan Zoğar tarım topraklarına göre yüksek bir alanda bulunmaktadır. Güneydoğu bölümündeki Akkent Kalesi'ne 2250 m. Gavur Bendi olarak zikredilen Urartu Barajı'na ise 2350 m. uzaklıktadır. Doğu ve batı kesimlerinde olmak üzere iki farklı teras üzerinde inşa edilen Marnuk Kalesi Dış ve İç Kale olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. İç kale, daha büyük inşa edilmiş 95x105 m boyutunda doğu teras üstündeki kısımda bulunmaktadır. Yaklaşık 40x50 m boyutundadır. Kalenin batı cephesinde teras üstündeki kısmı doğu cephesinden daha dar olup 50x55 m boyutlarındadır. Kaleye antik bir yolla varılmaktadır. Giriş, doğu cephesinden olup yol doğu teras üstünden kalenin içine kadar gider ve kalenin içinde de devam eder. Hem Dış Kale, hem de İç kale, yer yer 1 m'yi bulan yükseklikte günümüze ulaşmış kalker türü, işçiliksiz ve yarı işçilikli taşlarla inşa edilmiş bir duvar ile çevrelenmiştir. Sur yüzeyinde, kalenin savunmasını güçlendirmek amacıyla yapıldığı düşünülen yer yer kuleye benzeyen çıkıntılar bulunmaktadır. Kalenin iç ve batı bölümünde birbirine benzeyen taş duvar yapı temelleri yer almaktadır. Hem sur duvarları hem de mekan duvarları büyük boyutta, düzgün sayılmayan çok köşeli taşlardan yapılmıştır. Duvardaki bu taş teknikleri kalenin Erken Demir Çağı'na ait olduğunu göstermektedir. Kalenin yüzeyinden Erken ve Orta Demir Çağı'na tarihlenen buluntular elde edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 205; Biber, 2013: 81; Biber, 2014: 172-173; TAY Project, E.T. 04.03.2021).

3.2.17. Mescitli (Kız) Kalesi

Merkez İlçesi, Mescitli Köyü'nün yaklaşık olarak 2.5 km kuzeydoğu bölümünde, Murat Nehri'nin yatağında bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 20011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. (**Şek. 25**) Her tarafında dik şekilde, sivri ev yüksekliği 35 m. olan bir tepede bulunmaktadır. Kale Alparslan II Barajı'nın yapımı tamamlandığında sular altında kalacaktır. Kalenin alt bölümlerinden başlamak üzere Demir Çağı'na tarihlenen duvar kalıntıları görülmektedir. Kalenin üst bölümlerinde ise Horasan harçlı yaklaşık 1.5 m. yüksekliğe sahip duvar kalıntısı yer almaktadır. Yüzeyinde kaçak kazılar sonucu açılan çukurlardan çok sayıda ele geçen Orta Çağ seramiğinin yanında Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları da bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 310; TAY Project, E.T. 04.03.2021). Biber ve Çavuşoğlu'nun ön gördüğü şekilde Alparslan II Barajı yapımından dolayı tamamen sular altında kalmamıştır. Kalenin üst kısmı sular altına gömülmemiş ancak etrafı tamamen sular tarafından çevrelenmiş ve günümüzde küçük bir ada konumundadır.

3.2.18. Milbar Kalesi

Bulanık İlçesi'nde bulunmaktadır. Bölgede yapılan yüzey araştırmasında eskiçağ buluntuları ele geçmiştir. Yüzeyden toplanan buluntular üzerinde yapılan araştırmalarda, Kalenin Demir Çağ dönemine ait olduğu tespit edilmiştir (TAY Project, E.T. 04.03.2021).

3.2.19. Neynik Kalesi

Bulanık İlçesi'nin 34 km. güneybatı kısmında, Mollakent Köyü'nün 3.6 km. güney bölümünde bulunan Uzgörür (Neynik) Köyü'nün hemen güney cephesinde bulunmaktadır. (**Şek. 26**) 1522 rakımı olan Kuş Tepe üzerinde konumlanmıştır. Taşlık İçi Deresi bulunmaktadır. Tepenin bu bölümünde 40 metrelik dik bir yüksekli bulunmaktadır. Güney bölümü kayalık ile son buluyor. Doğu bölümü ise derinliği az ve geniş bir yapıdadır. Kale 60.00x160.00 m. boyutunda, kuzeydoğu-güneybatı kısmında oval bir yapıdadır. Etrafını çevreleyen sur duvarının bazı kısımları 2.5-3.0 m. yüksekliğinde günümüze kadar gelebilmiştir. Bazı kısımlardaki duvar yapısı 3-4 sıra şeklinde varlığını korumaktadır. Hem surlarda hem de iç kısımdaki yapılarda

yarı işlenmiş, birçok yüzden oluşan kalker taşları ile örülmüştür. İri ölçülerdeki taşlar kullanılarak yapılan sur kısımları Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Mekan bölümünde ise daha ufak taşların kullanıldığını görmekteyiz. Kalenin yüzeyinde Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ, Geç Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenen buluntular saptanmıştır (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 211; TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.20. Pülür Kalesi

Bulanık İlçesinde bulunmaktadır. Kalede yapılan araştırmalarda eskiçağ buluntuları elde edilmiştir. Yapılan yüzey araştırmaları sonu elde edilen seramik parçalarından, kalenin Demir Çağı'nda yerleşim yeri olarak kullanıldığı görülmektedir (TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.21. Şahmiran Kalesi

Bulanık İlçesi'nin 35 km batı kısmında, Meşeci Köyü'nün 22 km güneybatı bölgesinde ve Varto İlçesi' ne bağlı Esenler köyüne aşağı yukarı 1 km uzaklıkta kuzeydoğu cephesinde yer almaktadır. Şahmiran Tepesi'nin üzerinde bulunduğu tepe Murat Nehrine yaklaşık olarak 1.900 m. uzaklıktadır. Şahmiran Tepesi kuzey bölümünden 124 m. Murat Nehri'nin bulunduğu güneydoğu cephesinde ise ortalama 300 m. gibi bir yüksekliğe sahiptir. Kale bütün yönlerden oldukça dik bir şekildedir. (Şek. 27) Kaleye giden yolun hangi cepheden olduğu bilinmemektedir. Kaleden günümüze kalan yapılar genellikle doğu cephesinde bulunmaktadır. Kuzey-doğu bölümündeki çok sayıdaki Orta Çağ yerleşimlerinden dolayı, Demir Çağ döneminde yapılan duvarlar büyük oranda zarar görmüştür. Güney cephesinde bulunan sur 45 m. gidildikten sonra 90°'lik açıyla doğu tarafından 32 m. boyunca devam eder. Duvar üstünde ve köşelerde belli mesafelerle destek noktaları bulunmaktadır. Ortalama 1.5-2.0 kalınlığında olan surlar bazı kısımlarda 2.0 m. yükseklikte günümüze kadar gelebilmiştir. Saptanan iki mekandan güney bölümünde olan 5.5 m. kuzey bölümünde yer alan cephe ise 6 m. ölçülerindedir. Orta Çağ yerleşimlerinden dolayı zarar görmüş batı bölümündeki odaların ise 13 m. boyutunda olduğu düşünülmektedir. Hem mekan duvarları hem de surlar büyük ölçülerde, yarı işlenmiş, dikdörtgen ya da çok köşeli andezit taşlardan yapılmıştır. Kimileri 0.80x1.0x2.0 ölçülerinde, iri blok taşlar içinde yer alan boş kısımlarda ise daha ufak taşlar

kullanılmıştır. Surlar güneydoğu cephesinde risalitle güney kısımda ise payandalar ile desteklenmiştir. Bu duvar işçilik özellikleri, Urartu kaleleri oldukları bilinen, Van'ın Tutumlu Köyü'nde bulunan Aliler Kalesi ve Van'ın Muradiye İlçesinde bulunan Keçikıran Kalesi ile benzer olmasına rağmen Şahmiran Kalesi'nin işçilik bakımından daha iyi olduğu görülmektedir. Bu tarz çeşitli destekler kullanılarak yapılan kalelerin genel olarak Minua döneminden itibaren yapıldığı bilinmektedir. Şahmiran Kalesi'nde saptanan çanak çömlekler arasında büyük çoğunluğu Van, Elazığ-Bingöl, Bitlis ve Muş çevresinde de yoğun olarak tespit edilen Demir Çağa tarihlenen, iyi ve orta pişmiş, orta kum katkılı açık ve çark yapımı kahve-kiremit mallar ele geçmiştir. Form olarak dışa dönük ağızlı, kısa ve uzun boyunlu, küresel gövdeli çömlekler kâseler ve içe dönük ağız yapılı çanaklar bulunmaktadır (Biber, vd., 2011: 378-379; Biber, 2014: 171; TAY Project, E.T. 05.03.2021). Şahmiran'ın kuzeybatısında bulunan, Kolibaba dağının kuzeybatı yamacında Toklu, Akçetepe ve Esenler köylerine ait su kanalının yaklaşık olarak 50 metre yukarısında, Şahmiran Kalesine ait olduğu düşünülen su kanalının izleri bulunmaktadır. Çevredeki köy sakinlerinin anlatımlarına göre su kanalının Şahmiran Kalesine ait olduğu düşünülmektedir. Güneydoğu cephesindeki duvarın köylüler tarafından yıkılarak taşlarının ev inşaatında kullanıldığı söylenmektedir.

3.2.22. Tıkızlı Kalesi

Malazgirt İlçesi'nin kuzey kesiminde bulunan Tıkızlı Köyü'nün 1.250 m. kuzeybatı bölümünde bulunan Kaletepe'nin doğuya doğru gidilen tepenin üzerinde yer almaktadır. Tıkızlı Kalesi'nin kuzey bölümü düz bir alandan oluşuyorken, doğu, batı ve güney bölümleri bir hayli diktir. Birkaç surla çevrili olan kalenin en üst bölümünde sitadel olabilecek bir merkezi alan yer almaktadır. Kalenin kuzeydoğu kısmı giriş olarak kullanılmıştır. Anakayadan yararlanılarak yapılmış olan girişin iki kısmında da birer kule bulunmaktadır. Sitadel bölümü 25.00x40.00 m. boyutlarındadır. Kuzey, güney ve batı cephelerinde 2.50-3.00 m. boyutlarında günümüze ulaşmayı başarmış sur duvarlarının bazı bölümlerinde eğimden dolayı dağılmış ve yer yer taş toplulukları oluşmuştur. Duvar kalınlığı 3.00 m. boyutunda olup, farklı kenarlı büyük taşlar inşa edilmiş yer yer daha küçük taşlar ile desteklenmiştir. Taşların birbiri üzerine daha iyi oturtulup kenetlenmesi için taşlarda

oyulmuş yuvalar dikkat çekmektedir. Daha önceki dönemlerde Koçhan tarafından da ziyaret edilen kuruluşu “MÖ 2. bin sonlarına dek uzandığı, ancak İşpuini ve en geç Menua dönemlerinde Urartulaştığı” düşünülmektedir. Özellikle duvarın batı bölümünde görülen, birbirine özel bir düzenek ile kenetlendirilen kiklopik yapılı poligonal ve dörtgen biçimindeki taşlar ile inşa duvardaki taş işçiliği, kuzeydoğu bölümünde bulunan kulelerle sağlamlaştırılmış anıtsal girişi ile Orta Demir Çağ’ın ileriki dönemlerine tarihlenmektedir. Yüzey araştırmalarında saptanan çanak çömlekler arasında pembeden kiremite değişen hamurlu, çoğunlukla hamurunun renginde, bazen de kiremit astarlı, içe dönük ağızlı çanaklar ile kısa boyunlu dışa dönük kalınlaştırılmış ağız kenarlı mallar yer almaktadır. Bazılarının ağız kenarı veya gövde üzerine kazıma olarak işlenmiş çizgisel motifler bulunmaktadır. Bahsi geçen çanak çömlek parçaları çevredeki diğer merkezlerde de ele geçen Erken Demir Çağ buluntularıdır. Kalede gerçekleştirilen yüzey araştırmasında İlk Tunç, Orta Tunç ve Orta Demir Çağı’na ait buluntular saptanmıştır. Kale Erzurum K. ve T.V.K.K.’nin 24.06.1989 tarih ve 162 sayılı kararı ile “Tıkızlı Kalesi” ismiyle tescil edilmiştir. (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 309; Biber, 2014: 172; TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.23. Tohmanik Kalesi

Bulanık İlçesi’nin 16 km güneydoğu kısmında yer alan Kırkgöze Köyü’nün yaklaşık olarak 1.5 km batı cephesinde bulunmaktadır. (Şek. 28) Biber ve ekibi tarafından yapılan 2010 yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. 1649 rakımı olan, az eğimli bir tepenin üstünde, aşağı yukarı 60x50 m. boyutlarında, dikdörtgen şeklinde, büyük boyutta işçilikli taşlar ile inşa edilmiş, bir sırası günümüze kadar ulaşabilmiş sur kalıntıları bulunmaktadır. Kalede Orta Demir Çağ (?), Eken ve Orta Demir Çağı ve Orta Çağ’a tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber, vd., 2011: 383-384; TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.24. Türbe Ziro Kalesi ve Nekropolü

Bulanık İlçesine 19 km uzaklıkta olan Cankurtaran Köyü’nün 3,5 km doğu kesiminde, Muş-Bulanık karayolunun hemen batı cephesinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. (Şek. 29) 1628 m. rakımlı olan doğu-batı kısmında 220x380 boyutunda, oval yapılı bir tepede yer

almaktadır. Kuzey ve doğu bölümü diğer cephelere oranla daha dik, batı ve güney kısmı daha az eğimlidir. Özellikle güney bölümünde işçiliksiz ve düzensiz bir şekilde tek sıra sur yapısı bulunmaktadır. Tepenin en üst bölümünde ise batı-doğu kesiminde dikdörtgen planlı bir mekan yer almaktadır. Mekan duvarları da sur gibi pek düzgün olmayan kaba sayılacak taşlarla inşa edilmiştir.

Kalenin yer aldığı tepenin yaklaşık olarak 100 m. güney bölümünde nekropol alanı bulunmaktadır. Kaçak kazılardan dolayı nekropolde kazılan mezarların etrafında, mezarların örme-oda mezar olduğuna dair ipucu veren taşlar bulunmaktadır. Gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında kalede Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a, ait seramik parçaları bulunmuştur. Nekropolde ise İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenen buluntular ele geçmiştir. Demir Çağı seramikleri içinde krem ve kiremit astarlı malları ile beraber bazılarının ağız kenarı yivli, kahve-kiremit hamurlu birçok örnek bulunmaktadır (Biber, vd., 2011: 381-382; TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.25. Yeniköy Kalesi

Malazgirt İlçesi'nin 20 km kuzey kesiminde, Murat Nehri'nin 700-800 m. kadar doğu bölümünde, Konakkuran Köyü'ne bağlı Yeniköy Mahallesi'nin hemen doğu cephesinden itibaren başlayan sivri yapılu bir tepe üstünde bulunmaktadır. Koçhan ve Özfirat tarafından daha önce araştırılan kale, Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında tekrar kontrol edilmiştir. 65x75 boyutunda oval yapılu bir plana sahip kalenin 2.00-2.50 m. boyutları olan sur yapısı bulunmaktadır. Suru dış kısımdan saran destek duvarları yer almaktadır. Yüzeyden çoğunluğu Demir Çağı'na tarihlenmek üzere seramik buluntuları saptanmıştır (TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.26. Yeşilpınar Kalesi

Muş merkezin 60 km kuzey bölümünde, Varto İlçesi'nin ise 25 km güneydoğu kesiminde bulunan Yeşilpınar Köyü'nün Konaklı ve Çavuşlu mezarları arasında bulunmaktadır. Batı bölümünde 3 İslami mezar yer almaktadır. Bu sebepten dolayı “ziyaret” mevki olarak da biliniyor. Kuzeybatı ve güneydoğu yönündedir. 90x30 m. ölçülerinde bir sur yapısının temel kalıntıları görünmektedir. Biber ve ekibi

tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında Orta Demir Çağı ve Ortaçağ çanak çömlekleri ele geçmiştir (Biber, 2015: 348-349; TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.2.27. Yılan Kalesi

Muş merkezinin 32 km kuzeydoğu bölümünde, Sarıdal Köyü'nün yaklaşık olarak 5 km kuzeybatı kesiminde 1995 m. yüksekliğindedir. Güney bölümü dik bir yapıdadır, kalenin kuzeyi ise eğimlidir. Sitadel kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda ve 25-29x50-65 m. ölçülerindedir. Orta kısmında sitadeli iki bölüme ayıran bir duvar kalıntısı ve değişik yapılara sahip kalıntılar bulunmaktadır. Kuzey, batı ve doğu kısımları ikili ve üçlü teras duvarlarıyla kaplıdır. Bütün duvarlar farklı boylardaki işçiliksiz taşlarla kuru duvar tekniğiyle örülmüştür. Duvarların kalınlığı 3 yada 3.5 m. aralığında değişkenlik göstermektedir. Yalnız doğu ve kuzey teras duvarları 5 m. kalınlığını bulmaktadır. Kuzey tarafındaki duvar 2.20 m. genişlikte olmasından dolayı bu kısmın giriş kapısı olduğu tahmin edilmektedir. Kale Özfirat tarafından 1997 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Daha sonra Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında birçok Orta Demir Çağ'a ait birçok çanak çömlek parçası ele geçmiştir (Özfirat, 1999: 124; Biber, 2015: 347-348; TAY Project, E.T. 05.03.2021).

3.3. Nekropol Alanları

3.3.1. Abo Höyük ve Nekropolü

Malazgirt İlçesi'nin Aşağı Kıcık Köyü'nde Abo Höyüğün hemen doğu kısmında itibaren başlayarak ortalama 200x280 m. boyutunda bir alanı kaplamış durumdadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucu saptanmıştır. Nekropol alanında, kromlek, sandık ve bir adeli açılmış örme-oda mezar bulunmaktadır. Yapılan kaçak kazılar sonucu açığa çıkarılmış bir örme mezar bölgesinin kuzey doğu kısmında bulunmaktadır. 1.5x2x5 boyutunda bir ön giriş bulunmaktadır. Aynı zamanda 2.5x6 m. boyutunda mezar odasında oluşmuş olan mezar doğu-batı doğrultusundadır. Mezar odasının giriş bölümünde biri diğerinden daha iri denilebilecek boyutta iki kapak taşı ile mezarın doğu bölümünde bir kapak taşı insitu olarak mezar içinde bulunmaktadır. Hem ön giriş kapısı hem de mezar odasının duvarları iyi işçilikli, bazıları düzgün dikdörtgen şekilli, bir kısmı

orta boy geneli ise büyük boy ağır taşlarla inşa edilmiştir. Ön giriş mezar odasına düzgün dikdörtgen şeklinde yapılmış bir yolla girilmektedir. Mezar bu örneğiyle Orta Demir Çağı'na tarihlenmektedir. Nekropolün güneybatı cephesinde ise, yarı işçilikli taşlardan oluşan 1.80 m. kalınlığında duvarla çevrili, 7x25 m. ölçülerinde düzgün dikdörtgen şeklinde bir kromlek ya da mekan yer almaktadır. Aynı zamanda Nekropol alanında Demir Çağı'na ait seramik parçaları ele geçmiştir (Biber ve Çavuşoğlu 2012: 310; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.2. Adaksu Örne Oda Mezarları

Malazgirt İlçesi'nin 20 km güney bölümündeki Adaksu Köyü'nde bulunan, Köyiçi mevkiinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından yapılan 2010 yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönünde bulunan mezar kocaman bazalt taşların harçsız bir şekilde üst üste konularak yapılmıştır. Güney cephesindeki duvar 1.31x1 m. boyutunda yekpare blok taşlardan inşa edilmiştir. Güney bölümündeki duvarda 1x0.9x0.7 m. boyutlarında niş bulunur. Mezarın büyük bir bölümü zarar görmüştür. Kuzey yönüne doğru daralan mezar odasının kapak taşı kırılmıştır. Mezar alanında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber, vd., 2011: 388;2013: 310; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.3. Altıntepe Mevki Mezarları

Bulanık İlçesi, Elmakaya Köyü'nde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafında 2009 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Kale Sırtı mevkiinin Elmakaya Beldesi'ne bakan kuzey yamaçları boyunca metrekairelik bir alana dağılmış durumdadır. Bazılarının taş örme mezar olduğu belli olmaktadır. Bütün nekropol bölgesine dağılmış çok sayıda seramik buluntusu Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 209; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.4. Alyar Örne Mezarları

Malazgirt İlçesi, Alyar Köyü'nün 500 m. kadar doğu bölümünde, alçak bir tepenin kuzey cephesinde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan 2011 yüzey araştırmasında saptanmıştır. Güney- kuzey istikametinde mezar, kuzey cephesine bakan 0.90x1.10 m. boyutunda bir ön girişle 1.85x3.60 m. boyutunda bir

mezar odasından oluşturulmuştur. Alt bölümü tamamen toprak ile kaplandığı için gerçek yüksekliği bilinmese de günümüzde 1.10 m. yüksekliğindedir. Mezar odasının ön girişi 1.10x1.20 m. boyutunda, dikdörtgen yapılı bir kapı açıklığı ile girilmektedir. Dikdörtgen yapılı mezar odasının batı duvarında 0.70x0.70 m., doğu cephesindeki duvarında 0.70x0.95 m. boyutunda birer niş bulunmaktadır. Yarı işçilikli, büyük boyutlarda harçsız, dikdörtgen yapılı taşlarla örülmüştür. Mezar odasının üst bölümünde 1.70x2.50 m. boyutunda, oldukça ağır tek kapak taşı günümüze ulaşmıştır. Diğer kapak taşları ise bulunmamaktadır. Gerek öngiriş ve gerekse mezar odasının duvarları iyi işçilikli, kısmın de düzgün dikdörtgen yapılı orta ve büyük boy taşlarla inşa edilmiştir. Erken Demir Çağ mezarlarında bilinen bindirme yöntemi yerine duvarlar dik yapılı ve köşelerin 90 derecelik açıları bulunmaktadır. İşçilik ve plan bakımından Orta Demir Çağ özelliğine sahiptir. Erzurum K. ve T.V.K..K.'nın 24.06.1989 tarih ve 162 sayılı kararı ile "Alyar Urartu Kaya Mezarları" ismiyle tescil edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 312-313; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.5. Aşağı Marnuk (Takçe Tepe) Nekropolü

Bulanık İlçesi, Mollakent Beldesi'nin 4.5 km güneybatı bölümünde, Marnuk Kalesi'nin 200 m. kuzeydoğu kısmında, Aşağı Marnuk Yolu mevkinde bulunmaktadır. 2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında incelenmiştir. Nekropol Marnuk Kalesi'ne giden yolun her iki tarafında da devam eden ortalama 150x500 m 'lik bir bölgeyi kapsamaktadır. Bölgenin en batı kısmında, küçük bir tepenin batı cephesinde giriş kısmı zarar görmüş bir oda mezar bulunmaktadır. Her ne kadar zarar görmüş olsa da mezarın batı-doğu istikametinde olduğu görülmektedir. 2x6 boyutlarındaki mezar odasının yüksekliği 1.50 m. dir. Güney ve kuzey bölümünde oldukça kaba ölçülerde, çok kenarlı, işçiliksiz kalker taşlarla, bindirme yöntemi ile inşa edilmiş duvarlara sahiptir. Mezarın üst kısmı yaklaşık olarak 1.30x2.20 m. boyutundaki 5 adet kocaman kapak taşıyla örtülmüş durumdadır. Van bölgesi Erken Demir Çağı'na ait mezarlar ile aynı işçilik özellikleri taşımaktadır. Mezar ve çevresinde Erken ve Orta Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçalarına rastlanmıştır. Erzurum K. ve T.V.K.B.K.'nın

31.05.2008 tarih ve 968 sayılı kararı ile “Takça Tepe Nekropolü” ismiyle tescil edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 205-206; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.6. Belliahır Mevki Yerleşme ve Mezarları

Malazgirt İlçesi'nin 30 km güney bölümünde ve Adaksu Köyü'nün 10 km güney kısmındaki Kızılyusuf Köyü'nün 4 km kuzeydoğu kısmında bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. Süphan Dağı'nın kuzeybatı bölümünde, büyük bir alanı kapsayan mekanlar ve mezarlar bulunmaktadır. Mekan ve mezarlarda Süphan Dağı'nın volkanik kayaları kullanılmıştır. Bölgede yan yana inşa edilmiş mekanlar ve yer yer mezarlar görülmektedir. Her ne kadar oda sayıları eşit olsa da genel itibari ile dikdörtgen bir şekilde inşa edilmişlerdir. Gerçekleştirilen yüzey araştırmasında Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait seramik parçaları bulunmuştur. Mezarlar kısmen zarar görmüş ve bir mezar kaya yarığından faydalanılarak yapılmıştır. Diğer mezarlar ise örme oda mezarı şeklinde inşa edilmiştir. Mezarlar hem plan hem de işçilik olarak Erken Demir Çağ özellikleri barındırmaktadır. Yüzeyinden Demir Çağ seramik parçaları toplanmıştır (Biber, vd., 2011: 386-387; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.7. Civikan Yerleşimi ve Nekropolü

Malazgirt İlçesi'ne 7,5 km uzaklığı bulunan Afşin Mahallesi'nin yaklaşık olarak 1 km güney kısmında bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından yapılan 2010 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Bölgeye dağınık bir şekilde yayılmış temel kalıntıları ve planlarda mezarlar yer almaktadır. Mekanlar genel olarak dikdörtgen şeklinde olup, birkaç kısımdan oluşmaktadır. Mezar yapıları, bir kısım kromlekli ve yer altı örme-oda mezar şeklindedir. Hem mekanlar da hem de mezarlarda, bölgede çok sayıda bulunan volkanik kayalar kullanılmıştır. Bölgede Demir Çağ ve sonrasına tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Böylece bölgenin Demir Çağı'na ait bir yerleşim alanı olduğu tesçillenmiştir. Bu döneme kadar yapılan araştırmalarda Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ (Urartu) dönemi merkezlerinde yerleşim ile mezar alanlarının birbirine bu kadar yakın olduğu başka bir merkez bulunmamaktadır. Mezarların ve mekanların iç içe olması bize bu durumun bölgeye has spesifik bir örnek olduğunu göstermektedir (Biber, vd., 2011: 385-386; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.8. Çaygeldi Nekropolleri

Bulanık İlçesi, Çaygeldi Köyü'nün kuş uçuşu 1250 m. güney kısmında bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Çaygeldi Höyüğü'nün 250 m. kadar batı kısmından itibaren, kuzey bölümündeki Ziyaret Tepe ve buranın güney kesimindeki Kindo, Kurtik ve Küçük Kurtik Mevkiilerini içine alan ve içinde yüzlerce mezarı barındıran büyük bir alandan oluşmaktadır. Yaklaşık 1825 m. rakıma sahiptir. Kaçak kazılar sonucu oluşan çukurlardan anlaşıldığı kadarıyla genel olarak örme mezar şeklindedir. Kindo Mevkiinde bulunan mezarların çevresine dağılmış bir şekilde yüzlerce seramik parçasından bölgenin daha çok 2. Bin yıl mezarlığı olduğu anlaşılmıştır. Ziyarettepe mevkiindeki mezarlarda ise daha 1. binyıla tarihlenen yani Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ ve Geç Demir Çağ çanak çömlek parçaları bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 207-208; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.9. Dereboğaz Kalesi ve Nekropolü

Malazgirt İlçesi'nin yaklaşık olarak 8.5 km güneybatı kısmında Hasretpınar Köyü'nün 4 km kadar Kuzeydoğu bölümündeki Dereboğaz mevkiinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. Batı bölümündeki Boğaz Deresi ile doğu kısmındaki ufak bir dere arasında, 1582 rakımı bulunan bir tepe üstünde yer almaktadır. Güney ve güneybatı cepheleri az eğimli olup diğer kısımları oldukça dik durumdadır. Batı bölümünde 40 m. kuzey kesiminde ise 36 m. yüksekliğindedir. Yaklaşık 55x35 m. boyutunda yamuk dikdörtgen şeklinde kalenin bulunduğu düz yapılı tepenin kuzey kesiminde 2.5-3 m mesafede iki, diğer bölümlerde ise üç kademeli sur kalıntıları bulunmaktadır.

Kalenin kuzey bölümünde 300x200 m. boyutunda olmak üzere batı ve güney bölümlerinde geniş bir alana dağılmış nekropol yer almaktadır. Mezarlar çoğunlukla taş örgülü oda mezar şeklindedir. Bir mezar ise sandık mezar tipinde inşa edilmiştir. Yüzeyde Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları ve bir adet Urartu mühürü bulunmuştur. Ele geçen tüm bu kalıntılar ve buluntular, bu bölgenin Orta Demir Çağ'da önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Kaçak kazılardan dolayı hemen hemen bütün mezarlar tahrip olmuştur (Biber, vd., 2011: 389; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.10. Doğantaş Kaya Mezarı

Malzgirt İlçesi Doğantaş Köyü'nün yaklaşık olarak 2 km kuzeydoğu bölümünde, kuzey-güney istikametinde akan Cem deresi ile birleşen batı-doğu istikametinde Ganisipi adlı içme suyunun hemen kuzey bölümünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan 2011 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Tepenin güneye bakan yüzünde olup, cephesi de güney yönüne bakmaktadır. Anakayaya işlenmiş mezar 1x1 m boyutunda dikdörtgen bir ön giriş ile 0.80 x 1.30 m boyutlarına sahip giriş açıklığıyla geçilen 2.10-2.20x2.30-2.40 m boyutunda, 1.80 m yüksekliği olan kareye yakın bir mezar odasından oluşmuştur. Ön girişten mezar odasına geçiş üst bölümü kemerli, dikdörtgen bir açıklıkla gerçekleştirmiştir. Mezar odasının alt bölümü giriş tabanından 0.20 m. daha alçaktadır. Girişin karşısına gelen kuzey duvar önünde 0.30-0.40 m ölçüsünde, 2.10 m uzunluğa sahip, 0.25 m yüksekliğinde bir seki bulunmaktadır. Üst kapağı girişten başlayarak yükselen ve daha sonra düz bir şekilde devam eden bir şekildedir. Orta Demir Çağı'na (Urartu Dönemine) ait olduğu varsayılmaktadır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 312; TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.11. Elmakaya Mezarlığı

Bulanık İlçesi'nin güneydoğu bölümünde ilk terasta bulunmaktadır. (Şek. 30) Elmakaya Beldesi hemen doğu kesimindeki yüksek tepeler üstündeki Altıntepe (Çıkıra) ve Gürgüre mevkileri olduğu Orta Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Ayrıca köylülerin ifade ettiğine göre Urartu nekropollerine kaçak kazılar sonucu büyük bir tahribata uğramıştır(TAY Project, E.T. 08.03.2021).

3.3.12. Göztepe Oda Mezarı

Bulanık İlçesi'nin 17 km güney bölümünde bulunan Göztepe Köyü'nün hemen doğu kesimindedir. Göztepe Höyüğü'nün yaklaşık 215 m. kadar güney bölümünde, 1624 rakımlı bir tepenin üstünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşolu tarafından gerçekleştirilen 2009 yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Tepenin güney bölümü ve batı cephesinde bulunan mezar doğu-batı yönündedir. Büyük bir ihtimalle giriş doğu bölümündedir. Mezarın üstünü kapatan taşlardan ikisi de zarar görmemiştir. Ancak batı bölümündekinin konumu bozulmuştur. 2.00x3.10 m.

boyutunda, dikdörtgen şeklindeki mezarın içi moloz ile dolmuş durumdadır. Mezarın içerisi moloz ile dolu olduğu için yüksekliği hakkında bir fikir sahibi olamıyoruz. Yalnız günümüzdeki haliyle mezar 1.10 m. yüksekliğindedir. Mezarın duvarları çoğu işçiliksiz kalker ve boyutları farklı olan taşlarla inşa edilmiştir. Doğuda olduğu düşünülen giriş kısmı yıkılmış durumdadır. Bu sebepten dolayı giriş bölümü tam olarak bilinmemektedir. Girişe karşılık gelen batı duvarının orta kısmında 0.30x0.50 m. boyutunda bir oyuk bulunmaktadır. Hem mezarın özellikleri hem de 1990'lı yıllarda bu mezardan çıkarılıp Van Müzesi'ne taşınan malzemelerden burası Urartu Dönemine tarihlendirilmektedir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 210; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.13. Gurgura Mevkii Mezarları

Bulanık İlçesi, Elmakaya Beldesi'nde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Gurgura Kalesi'ni her yönden kapsayan yamaçlarda, batı ve güney bölümünde Gurgura Kalesi ile Gürleyen Dere arasındaki binlerce metrekarelik geniş bir alana yayılmış durumdadır. Nekropoldeki yüzlerce mezar kaçak kazılar sonucu zarar görmüştür. Kaçak kazı çukurları etrafında buluntulardan taş örme tekniği ile örüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak mezarlar çok fazla tahrip olduğu için mezar planlarına dair bilgi sahibi olunmamıştır. Alanda ele geçen birçok buluntudan nekropolün Orta Demir Çağ ve Demir Çağı'na ait olduğu bilinmektedir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 209; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.14. Karaköy Mezarları

Varto ilçesine 35 km güneydoğu kısmındaki Karaköy Köyü'nün 1.5 km kadar kuzeydoğu bölümünde bulunmaktadır. Kayalık bir tepenin üstünde doğu ve güney doğu bölümünde yer alır.

Örme Mezarlar: Kayalığın doğu bölümündeki terasta, düz bir alanın tam ortasında kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkmış iki örme mezar yer almaktadır. Mezarlar çok fazla zarar gördüğü için planı belli olmasa da orta büyüklükteki taşlar ile yapıldığı bilinmektedir.

Kaya Mezarı 1: kayalığın doğu bölümündeki terasta, örme mezarların hemen batı bölümünde düz bir zeminde ana kaya yontularak inşa edilmiş yer altı kaya mezarı bulunmaktadır. Tek oda biçiminde inşa edilmiştir. Doğu-batı yönünde olup giriş kısmı doğu bölümündedir. Kaçak kazılar sonucu zarar görmüştür. Mezarın odası dikdörtgen şeklindedir. Üst bölümü ise beşik tonoz şeklinde olup Urartu kaya mezarlarını andırmaktadır.

Kaya Mezarı 2: Kayalığın güney cephesinde bulunmaktadır. Cephesi güney yönüne bakan mezarın önünde düz bir platform yer almaktadır. Giriş açıklığının üst bölümü kırılmış olsa da dikdörtgen yapılı olduğu anlaşılmaktadır. Güney-kuzey yönünde, dikdörtgen şeklinde, 3.80 m. yüksekliğinde tek mezar odası bulunmaktadır. Üstü tonoz şeklindedir. Giriş açıklığıyla beraber nerdeyse yarısı kırılmış durumdadır. Kuzey duvar önündeki daha geniş olmakla beraber, doğu ve batı duvarlarının ön kısmında birer seki yer almaktadır. Doğu ve batı duvarlarının önündeki sekiler dar ve 32 cm. yüksekliğindedir. Mezar Urartu kaya mezarlarını andırmaktadır.

Tekne Mezar (Kamosorium): Kaya Mezarı 2'nin 35 m. batı kesiminde yer almaktadır. Anakayanın zemin ile birleştiği bölüm yontulmuştur. Doğu-batı yönünde dikdörtgen yapılı mezarın kapak taşı bulunmamaktadır. Ancak kapak taşlarının oturtulması için oyulmuş yuvalar belirgin durumdadır. Tekne mezarın güney alt bölümündeki eski çağ duvarının üzerine inşa edilmiş kısım, kireç harçlı duvar kalıntılarından da anlaşılacağı gibi mezar Roma Dönemine tarihlendirilmelidir. Erzurum K. V. T. V. K. Kurulunun 28.02.2008 tarih ve 853 sayılı kararı ile "Karaköydeki Kale Yerleşim Alanı ve Mezarlık" (**Şek.17**) ismiyle tescil edilmiştir (Biber, 2015, 350-351; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.15. Kayalıdere Kaya Mezarı

Varto İlçesi, Kayalıdere Köyü'nün yakınında Bingöl Çayı İle Murat Nehri'nin birleştiği noktanın kuzeyinde bulunmaktadır. Kalenin sarp olan güney kısmı daha önce alanda kazı çalışması yapan C.A. Burney kazısıyla bize tanıtılmış ve önceden soyulmuş olan mezar yer almaktadır. Mezar girişinde 5 m. uzunluğunda ve 2 m. genişliğinde 4 basamaklı dik yan duvarlı bir rampa ile ulaşılmaktadır. Girişinde özenli yapılmış bir kapı bulunmaktadır. (**Şek. 32**) Mezar odası soyguncular

tarafından büyük bir zarar görmüştür. Mezara giren yağmur suları için bir tahliye kanalı açılmıştır. Mezarın ana odasının doğu bölümündeki duvarından diğer odaya gidilmektedir. Güney bölümündeki duvardan geçilen yan odadan ise silme kapı ile geçilip, 3 nolu oda olarak isimlendirilen ve aynı zamanda mezarın en büyük odasına gidilir. Bu büyük oda 3.6x7.7x2.5 m. boyutundadır. Oda içerisinde toplamda 7 tane taka yer almaktadır. Odanın güney bölümünde bir kuyu bulunmaktadır. Odanın kuzey tarafında ise ölü teknesi yer alır. Bu odanın doğu kesimindeki duvarda ise herhangi bir vasfı bulunmayan arka oda vardır. Odalardaki düzensizlik odaların ihtiyaca göre yapıldığını işaret etmektedir. Son olarak 2018 yılında Ahlat Müzesi tarafından kurtarma kazısı yapılmıştır (TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.16. Lica Tepe Nekropolü

Muş İl Merkezi'nin 65 km kuzey bölümündeki Mescitli Köyü'nün 750 m. kuzeybatı kısmındaki höyüğün hemen batı bitişiğinde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur. 65x100 boyutlarındaki bir alana dağınık bir şekilde yayılmış durumdadır. Nekropol alanında iri taşlar ile yapılmış kromlek mezarlar dışında planı belli olmayan başka mezar çeşitleri de bulunmaktadır. Mezar alanında Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 311; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.17. Mağaratepe Aşağı ve Yukarı Nekropolleri

Malazgirt İlçesi, Güleç Köyü'nün hemen güney batı bölümünde bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında yapılan yüzey araştırmasında saptanmıştır. Nekropol mezar çeşidine göre ikiye ayrılmaktadır. Nekropolün güneydoğu bölümünde 65x100 boyutlarına sahip bir alanda, çok fazla mezarın olduğu ve aynı zamanda ciddi bir tahribata uğrayan alan Mağaratepe Aşağı Nekropolü olarak isimlendirilmiştir. Yüzeyindeki kapak taşlarından mezarın örme-oda mezar olduğu belli olmaktadır. Aşağı Nekropolün 150 m kadar güneybatı bölümüne bitişik bir alanda bulunan ve birçok yer altı kaya mezarlarından oluşan kısım ise Mağaratepe Yukarı Nekropolü olarak isimlendirilmiştir. Yaklaşık olarak 75x100 m boyutunda bir alana dağılmış durumda bulunan nekropol alanında, 10 tane yüzeyde saptanmakla birlikte aynı zamanda yer altında birçok kaya mezarı yer

almaktadır. Mezarlar bir hayli derin, dikdörtgen veya kare şeklindedir. Bir başka mezarda basamakla inilen ve bir ön girişi olan kare veya dikdörtgen yapılı mezar odaları yer almaktadır. Mezar odasına ön giriş üst bölümü kemerli dörtgen açıklıklarla yapılmaktadır. Bazı mezar odalarında sekiler bulunup, üst örtü tozonomsu şeklindedir. Mezar yüzeyinden Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Yalnız mezarlar arasında, planları ve işçilikleri hem Demir Çağı'nı hem de Geç Roma Dönemi niteliği gösteren mezarlar bir arada yer almaktadır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 310-311; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.18. Mollakent Nekropolü

Bulanık İlçesi, Mollakent Beldesi'nin 700 m. kadar kuzey kesiminde, Mollakent Höyüğü'nün hemen doğu bölümünde, höyüğün kuzeydoğu köşesinden itibaren bir kavis çizerek güney doğrultusunda devam eden kayalıkların kuzey, güney ve doğu kesiminden il üst bölümündeki ortalama olarak kuzey ve güney kısmında 375 m, doğu-batı bölümünde 150 m. genişliğindeki düz bir alana dağınık bir şekilde konumlanan kaya mezarları yer almaktadır. 2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında kontrol edilmiştir. Kayalıkların doğu bölümünde, dağınık boşluklarla açılmış 3-5 m. genişliğinde kanal tarzında 3 adet açıklık ile nekropolün özellikle güney bölümünde ana kaya üstüne kazınmış dairesel yapılı kaya çanakları yer almaktadır. (**Şek. 31**) Bunlar büyük ihtimal kültürel-törensel etkinliklere çağrışımında bulunur (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 204; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmasında nekropol ziyaret edilmiştir. Nekropolde 3 yeni mezar saptanmıştır.

Kaya Mezarı 3: Nekropol güney bölümünde, kayalıkların bulunduğu kısımdan 25 m. uzaklıktadır. 2.1x1 m. boyutunda dikdörtgen şeklinde ön giriş ve bir odadan meydana gelmektedir. Toprağın ön girişi kapatmasından dolayı, mezara girilememektedir. Mezar odasının tavan bölümünde yuvarlak aydınlatma açıklığı yer almaktadır.

Kaya Mezarı 4: Kaya mezarı 3'ün 30 m. güneybatı kısmındadır, 2.8x2.4 m. boyutunda dikdörtgen yapılı bir ön girişi bulunmaktadır. Mezar odasına kemerli bir

açıklıkla girilmektedir. Tavan bölümü sahte tonoz benzeri mezar odasının doğu bölümü duvarında farklı boyutlarda, aşamalı iki çerçeve içinde iki dikdörtgen oyuk bulunmaktadır.

Kaya Mezarı 6: Kaya mezarı 2'nin 15 m. batı kesimindedir. 3x3 boyutunda, var olan yüksekliği 0.7 m. olan kare şekilli mezar odasının tavanı kırılmış durumdadır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanmış tescilli arkeolojik sit alanları listesinde yer almaktadır (Biber, vd., 2011: 385; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.19. Sarıpınar Örme Oda Mezarları

Bulanık İlçesi, Sarıpınar Beldesi, Köyiçi mevkiinde, Sarıpınar Höyüğü'nün hemen kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmıştır. 0.90x3.25 m. boyutunda, şimdiki yüksekliği 0.7 m. olan dikdörtgen şekilli bir plana sahip mezar odası doğu-batı doğrultusundadır. Mezar, kısmen zarar görmüş durumdaki kuzey kesimi ve giriş bölümünün karşısındaki batı duvarları dikine bir şekilde iri sal taşları ile yapılmışken, güney bölümündeki duvar küçük ölçekli ve kaba tarafı işçilikli, çok kenarlı taşlarla inşa edilmiş ve üst kısmı 4 tane kapak taşı ile kapatılmıştır. Mezar çevresinde toplanan kahve-kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı mallar ile kiremit ve üzeri yivlerle bezeli siyah astarlı seramik örnekleri mezarın Orta Demir Çağ'a (Urartu Dönemi) tarihlendirmektedir (Biber, vd., 2012: 380; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3.20. Seki Yerleşmesi ve Mezarları

Malazgirt İlçesi'nin Tatargazi Köyü'nün ortalama 2 km güney kesiminde, Seki mevki de bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Üst bölümü düz, kuzeye doğru eğimli, 2047 m rakımlı kuzeyden güneye doğru yüksekliği artan bir tepe yüzeyinde yer almaktadır. Tepenin kuzey doğu bölümünde yapının temel kalıntıları görülmektedir. Yerleşkenin güney bölümünde ve tepenin doğu yüzünde bir örme oda mezarı ve bu mezarın 350 m.

kadar güneybatı bölümünde bir sandık mezar bulunmaktadır. Alanda Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ dönemine tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber, Çavuşoğlu ve Erdoğan, 2012: 388; TAY Project, E.T. 09.03.2021).

3.3. 21. Yeniköy Kaya Mezarı

Malazgirt İlçesi'nin 22 km kuzey kesimindeki Yeniköy Komu'nun dayandığı ve Aylar olarak adlandırılan sarp bir kayalık üstünde yer alan kaledir. Kalenin üstünde yer aldığı tepenin alt kısmında bulunan kaya mezarı ve üst bölümünde yer alan duvar oyuğuna ulaşım güneybatı bölümüne kadar rahatlıkla yapılmaktadır. Mezar iyi bir işçilikle inşa edilmiş ve tek odalı kaya mezarının üst bölümünde yer alan duvar oyuğu güneybatı yönündedir. 2.35x1.8x1.6 m'lik mezarın üç tarafını çevreleyen şekillerden orta kısımdaki boşluk 0.4 m içe doğru inmektedir ve inildikçe daralan bir çukur kaplamaktadır. Kuzeybatı bölümündeki ana sekinin boyutu 0.84 m, kuzey ve doğu kısımdaki sekilerin genişlikleri ise 0.3 m'dir. Yerden yükseklikleri ise aynıdır. 0.25 m mezarın kuzey ve doğu bölümündeki duvarların yerleşik birer takanın genişlik, derinlik ve yükseklikleri yaklaşık 0.4 m. çapı bulunmaktadır. Mezar giriş kısmın yukarısında yukarıya doğru az daralarak üstü bölümü hafif kavis ile sona eren bir duvar oyuğu bulunmaktadır. Duvar oyuğu içinde doğuya cephesine dönmüş, profilden gözüken kabartma, alt bölümlerde dış hatlarıyla da olsa rahatça görünürken, üst bölümlere doğru yüzeyselleşmektedir. Kale ile mezarın mimari özellikleri ve seramik örnekleri Demir Çağ dönemine tarihlendirilmektedir. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2011 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında gözden geçirilmiştir.

Kayalığın güneye bakan cephesinde yontulmuş mezarın giriş açıklığı üstünde dış kısımdan ana kaya düz bir hale getirilerek yapılan sığ bir dikdörtgen duvar oyuğu içinde, sola doğru dönmüş, sivri külahlı, elleri dua pozisyonunda, tabure üstünde oturan bir figür bulunmaktadır. Mezar 0.95x1.10 m boyutunda ve 1.10 m. yüksekliğinde dörtgen giriş bulunmaktadır. Tek odalıdır. Mezar odası 1.60-1.80x 2.30 m boyutunda kare şeklinde olup, üzeri hafif tonozumsu haldedir. Tabanda batı kısımdaki duvar önünde 0.75-0.90 m ölçülerinde, kuzey ve doğu duvar önündekiler 0.30 m ölçülerinde, yerden 0.25 m yüksekliği bulunmaktadır. Odanın kuzey ve doğu bölümündeki duvarda şekilli birer duvar oyuğu yer almaktadır. Bütün bu

incelemelerden sonra mezarın özellikleri bakımından Orta Demir Çağ'na ait olduğu bilinmektedir (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 311-312; TAY Project, E.T. 10.03.2021).

3.4. Diğer Buluntu Alanları

3.4.1. Adalak Yazıtı

Malazgirt İlçesi'nin 30 km kadar batı bölümünde bulunan yazıt ana kaya üstüne yontulmuştur yazıt Urartu krallarından Menua Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.

Yazıtta; *Tanrı Haldinin kudreti ile Işpuini oğlu Minua bu kanalı açtı. Adı "Minua kanalı" dır. Minua vadisine kadar Uliş[] şehrine kadar... şehrine kadar götürürdü (?). Tanrı Haldinin büyüklüğüyle, Işpuinioğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin krali (ve) Tuşpa şehrinin kahramanıdır.* ifadeleri bulunmaktadır(Payne, 2006: 86).

3.4.2. Akkent Barajı

Bulanık İlçesi'nde Mollakent'in 4 km güneybatı bölümünde, Akkent Kalesi'nin ise 250 kadar güney kesiminde, Akkent Tepesi'nin doğu ucunda, doğu bölümündeki Ağaçlı Tepe ile batı bölümündeki Ağaçsız Tepe arasında yer almaktadır. 2009 yılında Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapıları yüzey taramasında araştırılmıştır. Güney istikametinden gelip Mami Deresi suyunun toplandığı 200x250 m. boyutlarında bir su havzası vardır. Bend havzanın kuzey bölümünde yer almaktadır. Urartular döneminde inşa edilen barajın, günümüze isimleri Ziyaret Mevkii ve Develan Düzü olarak bilinen tarım alanlarının su ihtiyacını karşılamak için yapıldığı düşünülmektedir. Yerli halk tarafından Gavur Bendi olarak zikredilmektedir. Doğu-batı istikametinde yer alan baraj bendi ortalama 50 m. uzunluğunda, doğu bölümünde 13 m. batı bölümünde ise 10 m. gövde genişliği bulunan ve yakın tarihte üstü toprak ile kapatılmış bir iç ve dış bentten meydana gelen iki kademeli bir sistemdir. Bazı kısımları iyi işçilikli taşlar ile örülmüşse de, genel olarak yarı işlenmiş taşlar baraj yapımında kullanılmıştır. Bentteki kalıntılardan birçok savağın olduğu bilinmektedir. Erzurum K. ve T.V.K.B.K.'nın 31.05.2008 tarih ve 968 sayılı kararı ile tescil edilmiştir (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 206-207; TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.3. Alazlı/Tirmet Stelleri

Tirmet (Alazlı) Urartu Stel parçaları Muş İl Merkezi'nin 25.5 km doğu kısmında, Korkut İlçesi'nin ise 6.2 km. güneydoğu bölümünde, Alazlı Köyü'nde 2012 yılındaki yüzey araştırmalarında 1 adet stel ve 1 adet sütun altlığı bulunmuştur. 2014 yılında yapılan yüzey araştırmalarında ise Alazlı Köyü'nde 3 adet stel parçası bulunurken, Korku İlçesine bağlı Karakale Köyü'nün 7 km güneyinde bulunan Yıldızlar Mezrası'nda 1 adet stel parçası saptanmıştır. Yazıtta şu ibareler geçmektedir: Yazıtta; Parça A; *Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İspuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi Önden gitti. Minua der ki:*

Parça A: ... *Alau()... Urmeuhi Ülkesine karşı... Alau()... onarlı kovaladım ...öldürdüm ... Urša() Şehri'ni ülkeyi ele geçirdim ... Urmeuhi Ülkesi'ne karşı ... kopardım ... ülkeden ... gittim.*

Parça B sağ yüz: ... *400 şehir... öldürdüm ... yaktırdım ... kaleler ... Qulmeri Şehri ... kale yaptırdım ... boyun eğdirdim ... yerine koydum ... ülke ... hayatını bağışladım.*

Parça C sağ yüz: ...*kopardım ...*

Parça B arkayüz: *Minua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey yani "Ben yaptım" derse, yoksun etsinler, Tanrı Haldi, tanrı Teiseba,*

Parça C arkayüz: *tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından ...* İfadeleri bulunmaktadır (Payne, 2006: 72).

1. stel parçası, 2012 yılında Hanifi Biber ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmasında incelenen stel parçasıdır. Üst kısmı kemer şeklinde olup dikdörtgen yapılı bazalt bit stelin üst parçası olduğu bilinmektedir. 0.71 m. genişliğe, 0.32 m. kalınlığa sahip olup günümüzde 0.67 m. yüksekliğindedir. Her iki yüzünde de yazıt olan stel parçasının ön yüzünde 11 satır şeklinde Urartu çivi yazısı bulunmaktadır. Arka yüz çok fazla tahrip olmasına rağmen bu yüzde de yazıtın 12 satırlık yazının bir bölümü okunabilmektedir. Bu stel parçası 2006 yılında Muş yöresindeki Ermeni

anıtlarını araştıran Samvel Karapetyan başkanlığındaki Ermeni çalışmaları ekibi tarafından bulunmuştur. Tirmet Köyü'nde yer alan camii bahçesindeki yazıt parçası daha sonra 2007-2008 yıllarında Prof. Dr. AşotPiliposyan tarafından fotoğrafı çekilerek ve 2010 yılında Erivan'daki bir konferans'ta gösterilmiştir. Bu parça daha sonra ise 2008 yılında Salvini tarafından tekrar incelenerek sunulmuştur.

Sütun Kaidesi, 2012 yılında yapılan araştırmalar neticesinde. Alazlı Köyü Cami avlusunda saptanmıştır. Yuvarlak yapılı, 0.60 m. çapında ve 0.30 m. kalınlığında olup bazalt taşından üretilmiştir. Sağlam bir şekilde günümüze ulaşan kaidenin üstünde herhangi bir yazı ya da çizim yer almamaktadır.

2. Stel Parçası, Alazlı Köyü'nde, köy camisinin 40-50 m. kadar doğu bölümünde, Fesih Yıldız isimli şahsa ait bahçe içerisinde yer almaktadır. Daha önce Hanifi Biber ve ekibi tarafından bulunan 1. Stelin devamıdır. 0.73x1.16 cm. boyutunda, 32 cm. kalınlığındadır. Ön yüzünde 28 satır Urartu çivi yazısı bulunmaktadır. Arka yüz orta kısmında 0.22 m. çapında ve 0.25 m. derinliğinde yuvarlak yapılıdır. Daha sonra dibek olarak kullanılmak üzere içi yontulmuştur. Bahsi geçen stel parçası, Lehmann-Haupt'un anlattığına göre Bayan Majewski tarafınca Tirmet Köyü'nde daha önce bulunmuş olan stel parçalarından bir tanesidir. Üstünde savaş seferlerin konu aldığı 28 satırlık yazıt vardır. Bu parçanın arka yüzünde hiçbir yazıt bulunmamaktadır

3a. Stel parçası, 2014 yılında Hanifi Biber ve ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Alazlı (Tirmet) Köyü'nde, Fesih Yıldız'ın evinin hemen kuzey bölümündeki Mehmet Yıldız'ın evinin güney cephesindeki duvarın doğu kısmına yakın, yerden ortalama 0.50 m. yükseklikte, duvar taşı olarak kullanılmıştır. Yaklaşık 0.38x0.47 m. boyutunda dörtgen şeklinde bir parçadır. Arka kısmı duvarın içinde kalan ve duvara dik bir şekilde monte edilmiş parçanın ön kısmında 11 satır Urartu çivi yazısı yer almaktadır.

3b. Stel parçası, Mehmet Yıldız'ın evin doğu bölümündeki duvarın kuzey cephesine yakın, bağımsız bir şekilde yerde bulunmaktadır. 0.28x0.62 cm. boyutunda, 0.36 m. kalınlığında, dört yüzü de düz olmayan kırık birstel parçadır. Ön

kısımında 15 satır Urartu çivi yazısı yer almaktadır. 3a stel parçasının sağ yarısı olduğu düşünülmektedir. Arka yüzünde yazı olmamakla beraber düz de değildir.

4. Stel parçası, Korkut ilçesi, Karakale Köyü'nün 7 km. güney bölümünde Yıldızlar Mezrası'nda, Mehmet Yıldız'ın evinin bahçesinde bulunmaktadır. 0.61x0.71 m. boyutlarında ve 0.36 m. kalınlığındadır. Bütün yüzleri kırık ve düzensizdir. Her iki yüzünde de 11'er satır Urartu çivi yazısı bulunmaktadır. Yalnız parçanın orta bölümünde, sonradan açıldığı bilinen 0.22 m. boyutunda ve 0.21 m. derinliğinde, yuvarlak yapılı, dibek olarak fayda görmek amacıyla yontulmuş bir oyuk yer almaktadır. Bu parçanın da Tirmet stelinin bir parçası olduğu eski keskin kısımlarından anlaşılmaktadır. Büyük ihtimal ile Urartu Kralı Minua'nın (M.Ö. 810-785) Muş Bölgesine yaptığı sefer hakkında bilgi veren stelle aynı steldir (Biber, 2016, 351-352).

3.4.4. Bostankaya Yazıtı

Malazgirt İlçesi'nin 5 km kuzey bölümünde yer almaktadır. Yazıt bir taş blok üzerine yazılmıştır. Yapılan araştırmalarda yazıt Minua dönemine (810-786) tarihlendirilmiştir.

Yazıtta: *Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Minua bu sıvı deposunu yaptırdı. İçi 900 agargi hacmindedir. Kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. Güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin kahramanıdır.* ibareleri yer almaktadır (Payne, 2006: 100).

3.4.5. Garsa Su Bendi

Malazgirt İlçesi'nin Hasretpınar Köyü ile Bulanık İlçesi'nin Hasretpınar Köyü arasında Hasretpınar Köyü'nün 2.5 km güneybatı bölümünde Gre Garsa istikametinde bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından yapılan 2010 yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Yüksekliği çok fazla olmayan bir kayalık tepenin doğu-batı istikametinde bulunmaktadır. Batı bölümündeki doğal kayalık alan ile doğu kısmındaki tepe arasına büyük ve işçisiz taşlarla yapılmış, bir sıra duvarın güney bölümü toprak ile doldurularak yükseltilerek oluşturulmuştur. Alandan Orta Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur. Mimarisi ve ele

geçen buluntular ile bent, Urartular dönemine aittir (Biber, vd., 2011: 390; TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.6. Gravertepesi

Muş İl merkezini kuzey bölümündeki yüksek kısımlarında yer alan Sürügüden Köyü'nün hemen güney bölümündeki alçak bir tepe üstünde bulunmaktadır. Yüzeyde çok sayıda Orta Demir Çağı ve Demir Çağı'na oranla daha az sayıda Orta Çağ çanak çömleği bulunmuştur(TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.7. Gre Mezrası

Muş Merkez İlçesi, Sürügüden Köyü'nde, Sarıdal Yaylası'na giden yolun alt bölümlerinde Sit olarakta adlandırılan bir tepede bulunmaktadır. Üstünde taş sandık mezarlardan oluşan çok sayıda Ortaçağ mezarlığı yer almaktadır. Yerleşmenin alt kısmında Orta Demir Çağı'na ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.8. Harabeşehir Yerleşimi

Bulanık İlçesi'nin 9 km güney bölümünde, Örenkent Köy merkezinde, köyün batı bölümünde yer almaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından 2009 yılında yapılan yüzey araştırmasında bulunmuştur. Hem yerleşimin kendisi hem de çevresi yeni köy evleri ile işgal edilmiş durumdadır. Doğu-batı istikametinde oval bir tepe üstünde yer almaktadır. Yerleşimin etrafındaki bazı alanlar 2-3 metreyi bulan yüksekliklerle günümüze kadar ulaşmıştır. Yerleşim işçiliksiz ve yarı işçilikli taşlarla bir sur ile çevrilmiş gibi durmaktadır. Yalnız yeni inşa edilmiş köy evlerinin yapımında eski yapının taşları kullanılmıştır. Yeni yapılar eski yapılarla aynı şekilde inşa edildiği için eski ve yeni yapılar birbirine karışmış durumdadır. Yerleşimin herhangi bir yerinde düzgün mimari kalıntıları bulunmamaktadır. Alanda MÖ 1. Binyıla tarihlenen seramik parçaları bulunmuştur (Biber ve Çavuşoğlu, 2010: 209; TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.9. Hotanlı Yazıtı

Malazgirt ilçe Merkezinin batı bölümünde ve Adalak' a yakın bir yerde bulunmuştur. Yazıt stelin üst bölümünde bulunmaktadır. Yapılan araştırmalarda yazıt Minua dönemine tarihlendirilmektedir.

Stelin üst parçası: *Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua der ki: (Bu) kanalı Menizaia şehrine kadar açtım. Adı "Minua kanalı" dır. Uqu'a şehrine ve Zegue, Irruni ve Abasi şehrine çok faydalı oldu.* İfadeleri bulunmaktadır (Payne, 2006: 86).

3.4.10. Kaletepe

Malazgirt İlçesi'nin 27 km güney kısmındaki Tatargazi Köyü'nün ortalama 2 km güneybatı bölümünde, Seki Yerleşmesi'nin ise 1 km kadar batı kısmında bulunmaktadır. Biber ve ekibi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Zıbara Tepe isimli 2155 m. rakımlı tepenin doğu bölümünde Maval Deresi yer almaktadır. Yerleşim yeri ortalama 50 m. gibi bir yüksekliğe sahiptir. Eğimi pek yüksek olmayan bir tepenin üstünde yer almaktadır. En üst bölümde silik mimari izler bulunmaktadır. Yüzeyden Demir Çağ'a tarihlenen seramik parçaları saptanmıştır (Biber, vd., 2011. 388; TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.11. Kaşıkçı Yaylası

Malazgirt İlçesi, Mezra Köyü'nün 2.5 km kuzeydoğu bölümündeki Kaşıkçı Yaylasında bulunmaktadır. Biber ve Çavuşoğlu tarafından yapılan 2011 yüzey araştırmasında saptanmıştır. Kuzey bölümünde Karakaya (Badişan) Deresi akmaktadır. Kuzeydoğu bölümünden güneybatıya doğru yükselen kuzey kesiminden başlayarak güneye doğru yol alan bir yerleşim birimine ait mekanlar ve mezarlar bulunmaktadır. Yüzeyinde birçok volkanik kayaç bulunan tepenin kuzeybatı bölümünden başlayarak güneydoğu kesimine doğru devam eden mekânlar içerisinde tek bölümlü biri dairesel diğeri ise dörtgen planlı iki mekân ve kuzey-güney istikametinde üç bölmeli dikdörtgen yapılı başka bir mekan bulunmaktadır. Bunlar dışında planları bilinmeyen birçok mekanın olduğu bilinmektedir. Mekan ve mezarların yer aldığı tepenin doğu yamaçları boyunca yukarıdan aşağıya doğru uzun duvarlara ait olduğu anlaşılan bu bölgede bir yerleşim yerinin olduğunu

kanıtlamaktadır. Aynı zamanda mekanlar ve mezarların yer aldığı bu tepenin 400 m. doğu bölümünde, Karakaya Deresi'nin hemen güney kesiminde, batıdan doğuya doğru yükselen alçak bir tepenin güneybatı cephesine bakan tarafta, başka bir yerleşmeye ait kalıntılar yer almaktadır. Yerleşmenin tamamında, genellikle de mezarların yakınlarında Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunmaktadır.

Demir Çağ seramikleri içinde kiremit-kahve mal, gri mal, kiremit astarlı mal ve krem astarlı mallardan meydana gelmektedir. İyi dereceden kötü dereceye kadar farklı formasyonlar da fırınlanmışlardır. Çok sayıda parçada pişme sebebiyle yüzeyde renk karışımı ya da duvarda dengesiz renk dağılımı gözlemlenmektedir. Farklı boyutlarda kum ve bazen de taşçık katkılıdır. Basit ya da dışa çekik ağızlı çanaklar, "S" profilli çömlekler en çok bulunan çanak çömlek örnekleridir. Yivli seramiklerde yiv hem ağız kenarında hem de gövde üzerinde bezeme unsuru olarak bulunmaktadır. Bu cinsten kazıma ve çentik bezemeler de bulunmaktadır. Orta Demir Çağı'nın simgesi durumundaki *Bianili* seramiği de az sayıda olsa da yer almaktadır (Biber ve Çavuşoğlu, 2012: 313; TAY Project, E.T. 11.03.2021).

3.4.12. Koçaklar Yazıtı

Malazgirt ilçe merkezinin 20 km kuzeydoğu kesiminde Patnos yolu üzerinde ve Kızılkaya Çayı'nın yakınında yer almaktadır. Gerçekleştirilen çalışmalar sonucu Menua Dönemi'ne tarihlendiği kesinleşen yazıt, bir stelin alt parçası üstünde bulunmaktadır.

Yazıtın ön yüzünde: ... *TanrıHaldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*

Yazıtın Arka yüzünde: *Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve ya her kim değişik bir şey (yani) "Ben bu kanalı açtım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler ...* ifadesi bulunmaktadır (Payne, 2006: 86).

3.4.13. Muş Yazıtı

Muş İl Merkez'inde gerçekleştirilen çalışmalar sonucu saptanan Urartu yazıtı, üstü kopmuş bir stelin dört yüzü üzerindedir. Bu yazıt günümüzde Tiflis Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazıtta;

Ön Yüzde: *Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İspuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi Önden gitti. Minua der ki: ... Sağ Yüzde: ... haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Bir stel diktirdim. QulmeriŞehri'ni ...dört ülkeyi, oradan...*

Arka Yüzde: *... Atau şehri. Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Urme Ülkesi'ni ele geçirdim. Bu steli diktirdim. Arhi Ülkesi üzerine...*

Sol Yüzde: *... Tanrı Haldi, tanrı Teiseba ve tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar, onu ve aile (si)ni güneş ışığından yoksun etsinler. İfadeleri bulunmaktadır (Payne, 2006: 72-73).*

3.4.14. Şekerbulak Taş Ocağı

Malazgirt İlçesi'nin güneydoğu bölümünde Şekerbulak Mahallesi'nde, volkanik kayalık bir bölgede bulunmaktadır. Biber ve ekebi tarafından 2010 yılında yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Bir hayli kayalık olan bölgede işlenmiş halde dört adet yekpare taş blok ve bunların kesilerek çıkarılmış olduğu alanlar bulunmaktadır. Anakaya işçiliği ve yer alan yekpare taş blokları Urartu Stellerini andırmaktadır. Kesin bir şey söylememekle beraber Van Gölü Havzası'nda bir başka örneği olmayan bu taş ocağı Orta Demir Çağ'a tarihlendirilmektedir.(Biber, vd., 2011: 390; TAY Project, E.T. 11.03.2021).

SONUÇ

Bu çalışmada Hanifi BİBER başkanlığında 2009, 2010, 2011, 2012 ve 2014 çalışmaları, Aynur ÖZFİRAT'ın 1997, 1998 ve 1999 çalışmaları, Mitchel ROTHMAN, Gulriz KOZBE ve C. A. BURNEY tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırma sonuçları ile bu yüzey araştırmalarını destekleyen bilimsel makale ve kitaplar karşılaştırılarak doğru çıkarımlar elde edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Muş ve çevresinde varlığı bilinen 150 den fazla arkeolojik alan hakkında bilgi toplanmaya çalışılmış ve siz değerli araştırmacıların takdirine sunulmuştur.

Muş ve çevresi elde edilen bulgulardan Paleolitik dönemden itibaren yerleşim görmeye başladığı bilinmektedir.

Kalkolitik dönemde bölgede bulunan obsidyen zenginlikleri sayesinde kendi sınırlarını aşarak Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları arasında ticari ve kültürel ilişkilerde bulunmuş ve bölgenin popülerliğiyle beraber insan sayısında da bir artış olmuştur. Bu dönemde insan nüfusunun artışına bağlı olarak bölgede yerleşim alanlarında bir yoğunluk görülmektedir.

Tunç çağlarında bölgede insanların yaşam tarzlarında bazı değişiklikler olmaya başlamış ve bölgede büyük çoban grupları görülmeye başlamıştır. Bu dönem büyük hayvan sürülerinden göçebe bir yaşam tarzının oluşmaya başladığı ve Hayvancılığa bağlı yaşam tarzlarından dolayı yüksek alanlarda yerleşim alanları oluşturmuşlardır. Genellikle Murat Nehri'nin yakın bölgelerinde ve Süphan Dağı eteklerinde yerleşim daha yoğun bir şekilde görülmektedir. Yüksek bölgelerde yaşamanın getirdiği dezavantajlara rağmen, bölge halkı bu dönemde zorlu hava şartları ve engebeli coğrafi yapısıyla rağmen kültür özelliklerini korumaya devam etmiştir.

Bölgede en büyük değişim Demir çağında olmuştur. Asur'un yayılmacı politikasından dolayı, bölgede dağınık bir şekilde yaşayan aşiret grupları belli bir güç altında birleşme kararı almıştır. Böylece bölge kültür tarihinde büyük bir öneme sahip olan Urartu devleti kurulmuştur. Urartular ile beraber bölgede yerleşim alanları sayısında büyük bir artış olmuştur. Muş ve çevresi Urartu hakimiyeti altında kaldığı süre zarfında Urartu devletinin politik ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir coğrafi

bölge haline gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda hakkında daha fazla bilgi sahibi olunan ve yerleşimin yoğun şekilde görüldüğü dönemdir. Asur ve Urartu gibi iki büyük medeniyetin hem yazılı belgeler bırakmaları hem de yerleşim alanlarından çıkan arkeolojik buluntular ile daha fazla bilgiye ulaşılabilmektedir.

Urartu devletinin yıkılışından sonra Muş bölgesi büyük devletlerin hakimiyet kurmaya çalıştığı bir bölge olmaya devam etmiştir. Urartu devletinden sonra sırasıyla Medler, Akhaimenidler, Seleukoslar, Partlar ve Romalılar bölgede etkili güç olmaya çalışmışlardır.

Görüldüğü üzere Paleolitik dönemden itibaren insanlar bölgeye yerleşmeye başlamış ve yerleşim alanları kesintiye uğramadan diğer dönemlerde de yerleşim devam etmiştir. Kalkolitik ve Tunç Çağlar'ında daha çok göçmen çoban grupları şeklinde yüksek alanlarda yerleşim görülmesine rağmen Demir Çağı'nda daha çok ovalara yakın bölgelerde yerleşim alanları görülmektedir. Bunun en büyük sebebi ise Urartu devleti döneminde insanların kendini güvende hissederek yüksek güvenli alanlardan ovaya yakın alanlara yerleştiği düşünülmektedir.

Muş arkeolojik alanlar bakımından oldukça zengin bir ilimizdir. Bizde çalışmamızın büyük bir bölümünü arkeolojik alanlara ayırdık. Arkeolojik alanlar hakkında verilen bilgileri değerlendirdikten sonra arkeolojik alanları; höyükler, kaleler, nekropol ve mezar alanları ve diğer buluntu alanları şeklinde dört gruba ayırıp arkeolojik alanlar hakkında kapsamlı bilgi vermeye çalıştık.

Çalışma sırasında kıymetli hocalarımızın uyarılarından bilinen ve fotoğraf çekimleri sırasında bölgeyi dolaştığımız esnada bir daha gördük ki arkeolojik alanların birçoğu insanlar tarafından tahrip edilmiş durumdadır. Genel yerleşim alanları ya arkeolojik alanın çevresinde ya da yüzeyinde kurulmuştur. Bu durum arkeolojik alanların tahrip olmasına neden olmuştur.

Arkeolojik alanları bekleyen tehlike sadece yerleşim alanları değildir. Yerleşim alanlarının dışında bölgede yapılan Alparslan I ve Alparslan II barajları bazı arkeolojik alanların tamamen sular altında kalmasına neden olurken, bazı arkeolojik alanların ise kısmen sular altında kalmasına sebep olmuştur. Son olarak

yapılan Alparslan II barajında Tepe höyük tamamen sular altında kalırken, Mescitli (K1Z) kalesi ve Kayalıdere kalesinin bir bölümü sular altında kalmıştır.

Bunun yanında kayıtlarda geçmeyen ve Toklu Köyünün yerel halkı tarafından birçok arkeolojik buluntu ile karşılaştıkları Bızırğane, Alparslan I barajı yapımı döneminde bölgenin taş ocağı olarak kullanılması sonucu tamamen yok olmuştur. Yine aynı köy sınırları içerisinde bulunan ve daha kayıt altına alınmamış ama bölge halkı tarafından Kuça Alike olarak bilinen ve çıkan kafatası ve hançerlerden mezar olduğu tahmin ettikleri nekropol alanının büyük bir bölümü baraj suları altında kalmıştır. Sadece bu iki örnekten de anlayacağımız gibi Muş bölgesinde bulunan arkeolojik alanların keşfedilmeden bazı sebeplerden dolayı tamamen yok olduğu görülmektedir.

Araştırmalar sırasında ise arkeolojik alanların tahrip olmasına neden olan diğer bir ciddi tehlikenin kaçak kazılar olduğu görülmektedir. Muş'un bütün bölgelerinde bu kötü manzarayla karşılaşmak mümkündür. Bulanık bölgesinde bulunan ve hemen her dönemde yerleşim görmüş olan Mollakent ve Elmakaya yerleşim alanlarında bulunan arkeolojik alanlar kaçak kazılar sonucunda büyük bir tahribata uğramıştır. Muş Taşoluk köyü sınırları içerisinde bulunan kaçak kazılar sonucunda Selevkos, Bizans ve Akhamenid dönemine ait birçok buluntu çıkarıldığı Tosbağtepe günden güne tahribata uğramaktadır.

Günümüzde birçok arkeolojik alan yeni yerleşim alanları ve kaçak kazılar sonucu tahrip olmuş veya tamamen yok olma tehlikesi yaşamaktadır. Bu karamsar tabloya rağmen Muş sınırları içerisinde Burney tarafından 1965'te yapılan 1 sezonluk Kayalıdere kazısı ve 2018'de Ahlat Müzesi tarafından Kayalıdere ve Tepe Höyükte yapılan kurtarma kazıları dışında henüz bir kazı gerçekleştirilmemiştir. Buradan rahatlıkla söyleye biliriz ki Muş tarih öncesi yerleşim alanları herhangi bir koruma tedbiri olmadan, tamamen kendi kaderlerine teslim edilmiş durumdadır.

KAYNAKÇA

- Abdulghafur, A. (2017). *Antik Metinler ve Arkeoloji Kanıtlar Işığında Irak Zağroslarında Akhaimenid Dönemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van.
- Akurgal, E. (2017). *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara. 2. Baskı. Phoenix Yayınevi.
- Akurgal, E. (2014). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1. Baskı. Phoenix Yayınevi.
- Alpman, A.(1983), “Hurriler”, AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi. Cilt XIV. sayı 25, 283-313. Ankara.
- Arslantaş, Y. (2014). Paleolitik ve Mezolitik (Epi – Paleolitik) Çağ’da Barınma. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 24. Sayı: 2. s. 319-343. Elazığ.
- Atalay, İ. (1983). *Muş Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Toprak Coğrafyası*. İzmir: Ege Üni. Fak. Yay. No. 24.
- Aykan, G. (2015). *Tarihte Muş ve Muş’ta Tarih*. Ankara, Muş Valiliği ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı.
- Biber, H. Çavuşoğlu, R. (2010). *Muş İli ve İlçeleri 2009 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları)*. 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı. cilt: II. s. 201-224. İstanbul.
- Biber, H., Çavuşoğlu, R., Erdoğan, S. (2011). *Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları) 2010 Yılı Araştırmaları: Bulanık Malazgirt*. 29. Araştırmaları Sonuçları Toplantısı. s. 373-401. Malatya.
- Biber, H. (2012). *2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması*. 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. s. 303 – 320. Çorum.
- Biber, H., Işık, K., Erdoğan S. (2012). *A New Urartian Stele Fragment from Alazlı-Tirmet, Province of Muş*, (ss. 86-98). Aramazd, Volume VII, Issue 1,
- Biber, H. (2013). “Muş – Bulanık’ta Demir Çağ Merkezleri”. *Tarhan Armağanı: M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler*. s.79-99. İstanbul.

Biber, Hanifi, (2015), *2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları*. 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. s. 335–360. Erzurum.

Biber, H. (2015). *Bulanık ve Malazgirt'teki Bazı Demir Çağ Kaleleri ve Arzaşkun'un Yeri Sorunu*. Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu Bildiriler II. International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures. Cilt: 2. s. 171-182. Erzurum.

Biber, H. (2016). *Demir Çağları'nda, Süphan Dağı Eteklerinde Yaşam ve Ölümün Mekânsal İlişkileri*. Journal of Human Sciences. Cilt: 13. Sayı: 2. s. 3501-3520.

Biber, H. Erdoğan, S.(2018). *Bulanık'ta Bir Helenistik-Roma Dönemi Nekropolü: Mollakent*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi cilt: 22. sayı: 2. s.1029-1052.

Bingöl, A. (2013). *Hurriler'in Siyasi Organizasyonları*. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt: 6. Sayı 1. s. 117.

Burney, C. A. (1966). *A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalıdere*. Anatolian Studies 16. s. 55 – 111.

Çiftçi, A. (2012). *Urartu'nun Batı Sınırı: Fırat kıyısında Urartu, Demir Çağın Maden ve Taş Ustaları Urartular: Biainili Krallığı*. İstanbul: Aktüel Arkeoloji Dergisi. Kasım-Aralık 2012/ 30. 30. Sayı.

Çiftçi, Y. (2016). *Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Çanak-Çömlekler Işığında Muş Bölgesi'nde Erken Transkafkasya Kültürü*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van.

Durmuş, E., Dölek, İ. (2019). *Geographical Distribution Of The Settlement Types In The Province Of Muş. Muş İl'inde Yerleşme Tiplerinin Coğrafi Dağılışı*. bmitted: December 01. 2018 Revised: January 15. 2019 Accepted: January 18. 2019. cilt sayı 39. s. 256-278.

Erdoğan, S., Erçek, M., Şen, M. (2020). *Kayalıdere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları*; Aras Türkiye Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi. cilt. Sayı: 2. s. 19-33.

Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. XX. Dizi. Sayı 8. Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 1-47. Ankara.

Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.

Evliya Çelebi, (1986). *Seyahatnâme*. (Hazırlayan: Mehmet Zillioğlu). Cilt.3-4, Üçdal Neşriya. s. 1139-1142. İstanbul.

Grayson, A. K., 2002a, AssyrianRulers of theEarly First Millenium BC I (1114-859 BC) RIMA, Volume 2 University of Toronto Press.

Grayson, A. K., 2002c, AssyrianRulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC) RIMA, Volume 3University of Toronto Press.

Harmankaya, S. *Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*, s. 7-16.

Işıklı, M., Tavukçu, A. Y. (2008). *Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği*. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, Cilt 0/ Sayı 14. s.81 – 86.

Işıklı, M. (2008). “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi”. Birol Can. Mehmet Işıklı (Ed.). *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları*. Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Editörler: İstanbul. Zero Prod Ltd., s. 325-350.

Tuncel, M. (2006). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31. s. 368-371. İstanbul.

Kıranşah, K. Şengün, M. T. (2016). *Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası’nda Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Yıl: 4. Sayı: 35. s. 479-491.

Koçhan, N. (1990). *Malazgirt Tıkızlı Kalesi*. Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi. s. 87-108. İzmir.

Koçhan, N. (1998). *Muş-Yağcılar (Evren) Höyüğü*. Arkeoloji ve Sanat Dergisi. Sayı:86. s.24-27. İstanbul.

Koçhan, N., Sur, C. (2003). *Muş Kepenek Urartu Kalesi*. (ss.57-59). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 10.

Konyar, E. (2011). “Urartu Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri”. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (ed.). *URARTU: Doğuda Değişim*. Yapı Kredi Yayınları. 1. Baskı. s. 206-231. İstanbul.

Kozbe, G. (1995). *Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği Işığında Bölgenin Erken Tunç Çağı'nın Yeniden Değerlendirilmesi*. İzmir: Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi. III.

Kökten, K. (1947). *1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi, Araştırmaları*. Belleten XI/43. s.431-472.

Köroğlu, K. (2011). “Urartu: Krallık ve Aşiretler”. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu'da Değişim* Yapı Kredi Yayınları. s. 12-51. İstanbul.

Köroğlu, K. (2018), *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul.

Xenophon. (2017). *Anabasis: On Binler'in Dönüşü*. (Çev. Ari Çokana). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2. Basım. (1941).

Kulağuz, B. N. (1997). *Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van.

Işıklı, M., Tavukçu, A., Y. (2008). *Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği*. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi. Cilt 0 / Sayı: 14. s. 81-86. Erzurum.

Memiş, E. (2011). *Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*. Bursa. Ekin Yayınları.

Memiş, E. (2017). *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*. Bursa. Ekin Yayınları. 4. Baskı.

Memiş, E. (2019). *Eskiçağ Medeniyetler Tarihi*. Ekin Yayınları. 5. baskı Bursa

Özfırat, A. (1999). *1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları*. XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt: II. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi. s.1-22. Ankara.

Özfırat, A. (2000). *1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları*. 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi. 2. Cilt. s.193-210. Ankara.

Özfırat, A. (2001). *1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları*. 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt: 2. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi. s.123-140. Ankara.

Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Pınarcık, P. (2012). *Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler*. Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt/Volume XXVII. Sayı/Number 2. Aralık/December. s. 459 – 482.

Rothman, M.(1991). *Alparslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzey Araştırmaları*. 9. Araştırma Sonuçları Toplantısı. s.281-282. Çanakkale.

Rothman, M.(1992). *Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alparslan Dam Reservoir Area and Muş Plain*. 10. Araştırma Sonuçları Toplantısı. s. 263–278. Ankara.

Rothman, M.(1993). *Alpaslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzey Araştırmaları Ön Rapor*. 1991. Araştırma Sonuçları Toplantısı X. s.279-295.

Rothman, M., Kozbe, G. (1997). *Muş in the Early Bronze Age*. (ss.106-108). Anatolian Studies 47.

Rothman, M. (2004). *Beyond TheFrontiers: Muş in the Late Bronzeto Roman Periods*. s. 138 – 149.

Rothman, M. (2004). *Beyond TheFrontiers: Muş in the LateBronzeto Roman Periods*. in View Fromthe Highlands: ArchaeologicalStudies in Honour of Charles Burney. Editedby Antonio Sagona, Dudley, Mass.: Peeters, Belgium. s.121 – 178.

Salvini, M. (2011). “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış: An Overview of Urartian History”. Kemalletin Köroğlu, Erkan Konyar (ed.). *URARTU: Doğuda Değişim - Transformation in the East*. Yapı Kredi Yayınları. 1. Baskı. s. 74-106. İstanbul.

Sayılan, H. (2007). *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara,

Seton, L., Burney, C.A. (1965). *Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere*. *Türk Tarih Kurumu*. s. 217-223. Ankara.

Sevin, V. (1995). *Arkeolojik Kazı Sistemi El Kitabı*. Arkeolojik ve Sanat Yayınları. 1. Baskı. İstanbul.

Sevin, V. (1998). *Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu*. Anadolu Araştırmaları. Sayı 11. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi. s. 47-63. İstanbul.

Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. 3. Basım, Der Yayınları. İstanbul.

Sönmez, M. E. (2005). *Muş Ovası ve Çevresinin Arazi Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Sönmez, M. E. (2010). *Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları*. İstanbul Türk Coğrafya Dergisi. Sayı: 55. s. 45-57.

Sykes M., (2015). *Darül İslam: Osmanlı'nın Şark Bölgesine Yolculuk*. (Çev. Hikmet İlhan). Avesta Yayınları. 1. Baskı. İstanbul.

Şengün, M.T., Kırşan, K. (2016). *Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası'nın İklim Özellikleri*. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Yıl: 6.Cilt: 6. Sayı: 12. s. 21-50.

Şerefhan Bitlisi. (2019). *Şerefname*. (Çev, Abdullah Yegin). Nübihar Yayınları. 6. Baskı. İstanbul.

Tiryaki, S. (2019). *Eski Çağ'da Muş*. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 19. s. 75-114.

Tan, A. (2010). *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı. Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı. İstanbul.

Tiryaki, S. (2018). “Urartu Krallığı'nın Batı Yayılımında Bingöl Güzergâhı”. Bilcan Gökçe, Pınar Pıncık. (ed.). *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*. Akademisyen Kitabevi. Ankara. XI. Türk Tarih Kongresi. s. 383 – 412. Ankara.

Yıldırım, R. (1994). *Urartu'nun Batı Bölgesi*. XI. Türk Tarih Kongresi. s. 287-294. Ankara:

Yiğitpaşa, D. (2010). *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6. – 4. Y.Y.) Çanak Çömleği*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van.

Yiğitpaşa, D., Can, S. (2012). *Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 5. Sayı: 20. s. 274-291.

Yiğitpaşa, D. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 7. – 4. Y.Y.) Çanak Çömleği*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 8 Sayı: 37.

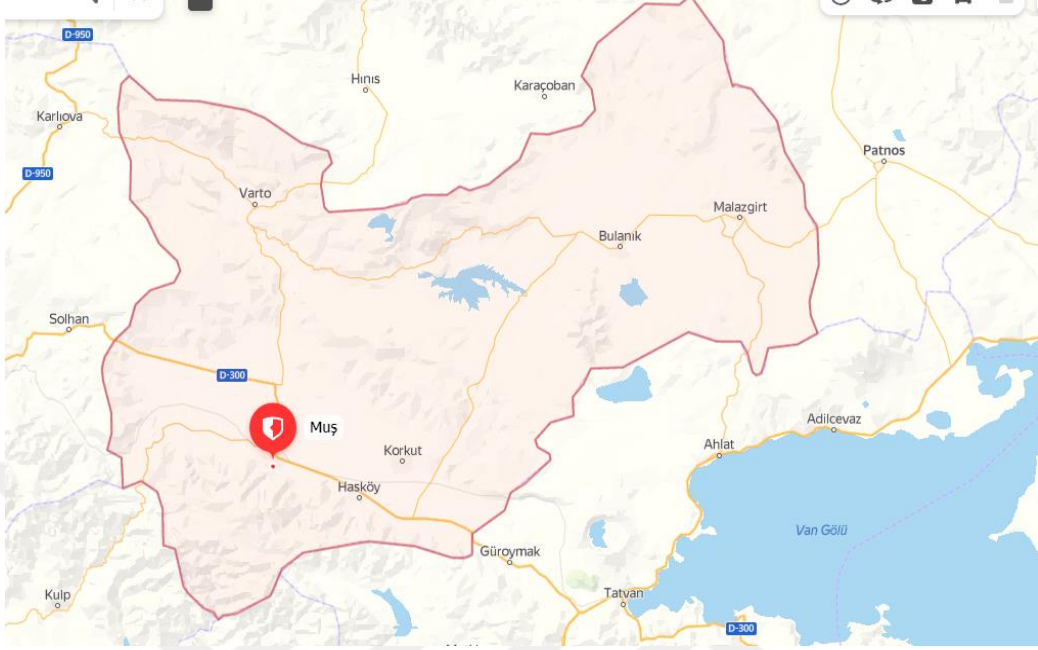
Yiğit. T., (2000). *Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu*. Ankara.

İnternet Kaynakları

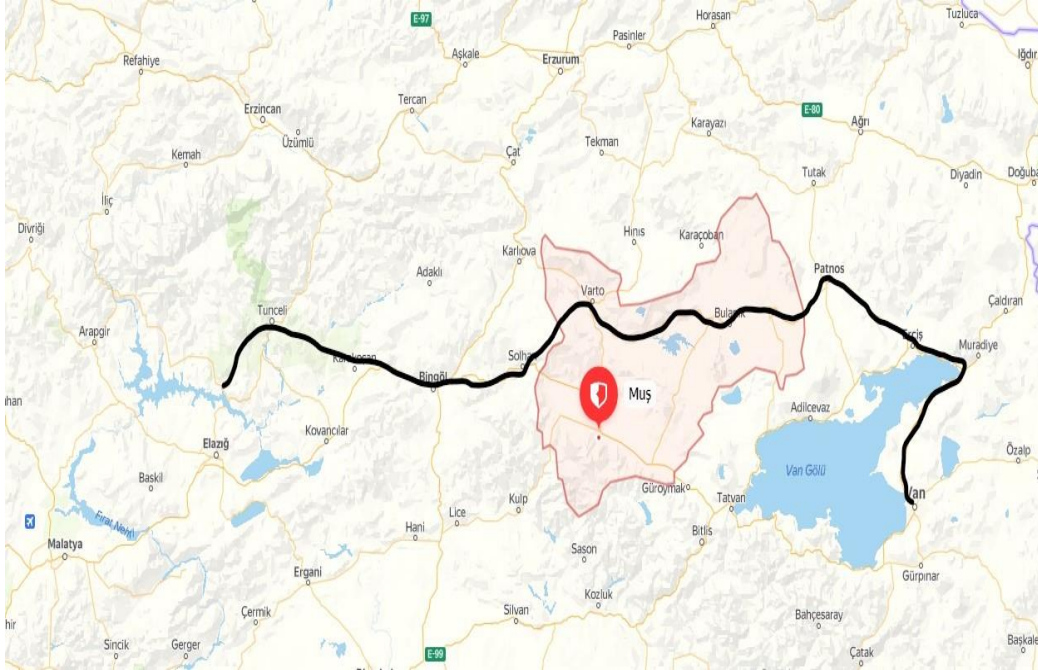
<http://tayproject.org/> (Erişim Tarihi: 08.03.2021).

http://tayproject.org/downloads/Kalkolitik_SH.pdf (Erişim Tarihi: 05.01.2021)

EKLER

Şekil 1: Muş İl Haritası

Şekil 2: Muş Merkezli Tahmini Urartu Batı Yolu

Şekil 3: Urartu Siyasi Haritası

Şekil 4: Asur Siyasi Haritası

Şekil 5: Ayrınlı/Şeyhpirim Höyük/ Merkez (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 6: Değirmentepe Höyük/Bulanık (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 7: Durugöze/Tifnik Höyük/Merkez (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 8: Elmakaya Höyük/Bulanık (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 9: Erentepe/Liz Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 10: Esenlik Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 11: Gümüşpınar Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 12: İncesu Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 13: Kalamettepe Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 14: Kazantepe Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 15: Olurdere/Kopo Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 16: Tosbağtepe Höyük/Merkez

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 17: Üçdere/Oğank Höyük/Merkez

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 18: Üçtepe Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 19: Şeyhyakup Höyük/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 20: Akkent Kalesi/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 21: Karağıl 1 ve Karağıl 2 Kaleleri/Bulanık (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 22: Karaköy Kalesi ve Nekropol Alanı/Varto (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 23: Kayalıdere Kalesi/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 24: Marnuk Kalesi/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 25: Mescitli (Kız) Kalesi/Merkez

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 26: Neynik Kalesi/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 27: Şahmiran Kalesi/Varto

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 28: Tohmanik Kalesi/Bulanık

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 29: Türbe Ziro Kalesi ve Nekropol Alanı/Bulanık (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 30: Elmakaya Nekropol Alanı/Bulanık (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 31: Mollakent, Roma Dönemine Ait Bir Mezar/Bulanık (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 32: Kayalidere Mezar Odası Kapısı/Varto (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 33: Urartu, Yonca Ağızlı Testiler/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 34: Demir Çağ Çömlekleri/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 35: Ezgi Taşları/Muş Müzesi

(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 36: Demir Çağ Çömleği/Muş Müzesi

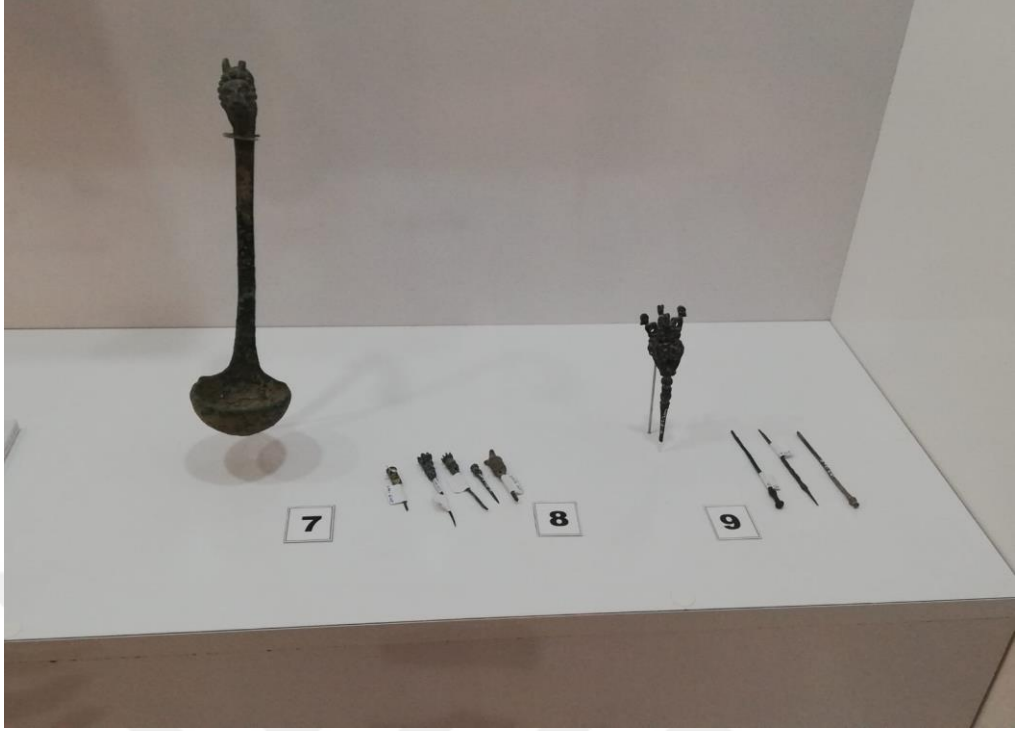
(Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 37: Demir Çağ Kadın Heykelleri/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 38: Urartu Saray Seramikleri/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 39: Kepçe ve İğne Çeşitleri/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 40: Urartu Bilezikleri/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 41: Demir Çağ Çanak Seramikler/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 42: Amulet ve Orak Çeşitleri/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)

Şekil 43: Kama, Ok Uçları ve Hançer Namlusu/Muş Müzesi (Fotoğraf: Sinan BİNGÖL)